

Centre for Economic and Regional Studies of the Hungarian
Academy of Sciences – Institute of World Economics
MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet

Műhelytanulmányok 104.

2014. május

Artner Annamária

**TŐKEMEGTÉRÜLÉS, BÉRMUNKA
ÉS DEMOKRÁCIA**

MTI

Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

Világgazdasági Intézet

Műhelytanulmányok 104. (2014) 1-46. 2014. május

Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia¹

szerző:

Artner Annamária

tudományos főmunkatárs

Magyar Tudományos Akadémia

Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

Világgazdasági Intézet

email: artner.annamaria@krtk.mta.hu

Minden itt kifejtett vélemény és következtetés a szerző sajátja, mely nem minden esetben tükrözi a Világgazdasági Intézet, illetve a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont kutatóinak véleményét, vagy a Magyar Tudományos Akadémia álláspontját.

ISBN 978-963-301-609-1

ISSN 1417-2720

¹ A tanulmány 104210 K jelű OTKA-projekt keretében folyó kutatás alapján készült.

Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

Artner Annamária²

Összefoglaló

1989 óta, a történelmi fordulatok és Francis Fukuyama jóvoltából, a mértékadó vélemények szerint a szabad piacgazdaság és a demokrácia együttese az emberi társadalom legfejlettebb formája. Mivel a fejlődést az ellentmondások hajtják előre, az előbbi tétel akkor igaz, ha sem a szabad piacgazdaságon, sem a demokrácián belül, sem a szabad piacgazdaság és a demokrácia között nincsenek súlyos ellentétek. Ezért a tanulmány a szabadpiac és a demokrácia mibenlétének és a kettő viszonyának tisztázását célozza. A demokrácia általános és specifikus tartalmából kiindulva megkülönbözteti a jogi és a reális egyenlőség fogalmát, elemzi a szabad piacgazdaság legfontosabb hatásmechanizmusának, a versenyképességi harcnak a sokirányú egyenlőtlenésekre gyakorolt hatását. A reális egyenlőtlenességgel kapcsolatban kitér a jövedelmi és a termelőeszközök tulajdonlásában megnyilvánuló egyenlőtlenésekre, illetve a tőkén belüli, valamint a tőke és bérmunka közötti egyenlőtleneségre. Az egyenlőtleneségeken keresztül mutatja be a szabadpiac szerepét a demokrácia kiüresedésében és/vagy a demokratikus intézmények korlátozásában.

JEL-kód: E22, E24, F01, F50, F52

Tárgyszavak: bérmunka, egyenlőtlenesség, demokrácia, piacgazdaság, tőkemegtérülés, versenyképesség

² tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet, Budaörsi út 45, H-1112 Budapest, Hungary. Email: artner.annamaria@krtk.mta.hu

Tartalom

1. Bevezető	- 4 -
2. Fogalmi tisztázás	- 7 -
3. A demokrácia tartalma	- 9 -
4. Demokrácia a kapitalizmusban	- 12 -
5. Egyenlőtlenség és demokrácia	- 15 -
5.1 A jövedelmi egyenlőtlenség, mint a tőkeértékesülés következménye	- 18 -
5.2 Egyenlőtlenség a termelőeszközök tulajdonlásában: tőke és bérmunka	- 21 -
5.3 A tőkén belüli különbségek	- 25 -
5.4 A tőkék közötti verseny hatása a jövedelem-elosztásra	- 31 -
5.5 Differenciálódás a bérmunkán belül.....	- 35 -
6. A demokrácia jövője	- 37 -
7. Összegzés	- 38 -
8. Hivatkozások.....	- 41 -

1. Bevezető

Az uralkodó közgazdasági és általában társadalomtudományi elmélet szerint a szabad piacgazdaság és a jogegyenlőségen nyugvó politikai demokrácia (a nyugati liberális demokrácia) az emberi társadalom létezésének legtökéletesebb (végső) formája. Bár ez a Francis Fukuyama által a kelet-európai rendszeralternatíva bukása után, 1992-ben³ publikált könyvéből elhíresült verdikt az elmúlt évtizedekben több módosuláson ment át, ezek nem írták felül lényegét. Eszerint a szabad piac és a demokrácia egyazon dolog két oldala, olyan társadalom attribútumai, ami felé a dolgok természetes menete folytán minden társadalom törekszik, illetve törekednie kell.⁴

Fukuyama tulajdonképpen nem mondott semmi újat, csak bombasztikusan fejezte ki azt, ami meghatározza a ma mainstreamnek számító, elismert közgazdaságtudományt és egyéb társadalomtudományokat is. A piacgazdaság és a demokrácia kettősének üdvösségét a főáramú közgazdaságtan alaptézisként használja, még azok sem kérdőjelezik meg, akik mindkét tényezőt kritikusan vizsgálják. A kritika általában a piacgazdaság és/vagy a demokratikus intézmények valamilyen *véletlen, megváltoztatható, még kifejeletlen állapotára* irányul, mint például az intézmények elégtelenségeire, vagy a politika hibáira. Az új intézményi közgazdaságtan neves képviselője, Douglass North például a szabadságot a személyek és a tulajdon biztonságát minden téren (civil szféra, politika, vallás, gazdaság) garantáló szabályokban látta, már Fukuyama cikkének megjelenése előtt is. Szerinte e szabadságok csökkentik a tranzakciós költségeket, s ezzel elősegítik a gazdasági növekedést.⁵ Az egyenlőtlenség növekedésének kérdése és – kevésbé hangsúlyosan – annak a demokráciára nézve káros

³ Magyarul: Fukuyama (1994). A könyv Fukuyama egy 1989-es, hasonló című, de akkor még kérdőjellel ellátott tanulmányának („The End of History?”) továbbfejlesztett változata. Fukuyama ebben a dolgozatában mondta ki először, hogy elérkeztünk a történelem végéhez: az emberiség ideológiai fejlődésének csúcsához és a nyugati liberális demokráciával a kormányzás végső formájához (Fukuyama, 1989b). Később, a kritikákra válaszolva Fukuyama még mindig kitartott mellette, hogy ha a létező liberális demokráciákon van is még mit javítani, azért ez a rendszer mégiscsak jobb, mint bármely másik: „one can be a supporter of liberalism, believe passionately in the *superiority of liberal democracy over any alternative system*, and yet be aware of certain fundamental tensions and weaknesses in liberalism”. (Fukuyama 1989b, az én kiemelésem A.A.)

⁴ Ezt az üzenetet Huntington civilizációs elmélete sem írta felül, hiszen az „alkotmányosság”, az „emberi jogok”, a „demokrácia”, a „szabad piac” stb. mellett elkötelezett „Nyugat” és „a többi” civilizáció közé teszi a demarkációs vonalat (Huntington, 1993, 40–41. old.).

⁵ „I simply assert that the freedoms I am concerned with are uniformly applied rules with respect to the security of persons and property over a range of civil, political, religious, and economic activities. ... the origins of modern economic growth in the Western world ... was inextricably involved with the emergence not only of *secure property rights* but of political, religious, and “civil” freedoms.” (North 1988, 3. old., az én kiemelésem A.A.)

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

volta, a 2008-as válság következtében került előtérbe. Ez a tény önmagában is jelzi, hogy a „dolgok rendes menete” esetén a főáramú elmélet szerint nincs probléma. Ráadásul, és éppen ezért, a növekvő egyenlőtlenséget jellemzően a helytelen politikáknak tudják be.⁶ A piaci törvényszerűségek és a jogegyenlőség, illetve a szabadpiac és a demokrácia *immanens, rendszerszintű ellentmondásait* csak kevésbé ismert, a tananyagokból hiányzó szerzők és közgazdasági áramlatok tárgyalják.⁷

Az uralkodó elmélet szerint tehát a lehető világok legjobbjában élünk, legfeljebb ezt kell tökéletesíteni. Ebben nincs semmi meglepő, mert az *éppen uralkodó* eszmék szerint mindig, mindenki a lehető világok legjobbjában élt.⁸ Az amerikai születésű, a Harvardon doktoráló Fukuyama az USA modelljét – és az annak képeire formálódott Nyugat-Európát – tette meg etalonnak (a többi ország még fejlődhet), bár híres-hírhedt nem e gondolattal, csak annak kerteletlen és bombasztikus kimondásával vált. Hegel – akire egyébként Fukuyama sűrűn hivatkozik fent említett művében – a felvilágosult abszolutizmust kiáltotta ki a fejlődés csúcsának, amelyre az őt anyagilag is jól megbecsülő hazájáról, Poroszországról vette a példát.⁹

Jelen valóságunk tanúbizonysága szerint azok a társadalmak prosperálnak leginkább – legalábbis a bevett makrogazdasági mutatók szerint –, amelyeket a szabadpiac és a polgári jogegyenlőség jellemez, még ha diktatórikus (állami) felzárkóztató periódus után jutottak is el ide.¹⁰ A jelen tapasztalata azonban nem elegendő ahhoz, hogy a most létező legjobbat az örökké való legjobbnak kiáltsuk ki. Sőt, magának a „tapasztalatnak” a mibenléte, megítélése is változhat a tapasztalatszerzés módszere – a vizsgált tényezők kiválasztása és a vizsgálat eszközei – függvényében, és főleg a társadalom különböző osztályainak, rétegeinek érdekei szerint.¹¹ A „létező legjobb” ezen túlmenően

⁶ Ld. pl. Krugman (2013), Stiglitz (2013).

⁷ Green (1985), Streeck (2011), Piketty (2014).

⁸ „Egyetlen társadalmi forma sem lesz valaha is hajlandó elismerni, hogy túlhaladott” (Gramsci 1977, 80.old.).

⁹ „Eljutottunk most a germán birodalom harmadik periódusához, s ezzel a szellemnek abba a korszakába léptünk, amely szabadnak tudja magát, amennyiben az igazat, örökkévalót, önmagában általánost akarja” – írja Hegel (1979, 696. old.). Nagy Frigyesben, aki bevezette Poroszországot Európa nagy államai közé, megvolt „az általánosság tudata”. Ha ez – az általánosság tudata – maga is általánossá válik, akkor „a történelem végső stádiumába érkezünk, a mi világunkba, a mai napjainkhoz” (Ibid. 730–731. old.).

¹⁰ Valójában a korai gyarmatosításban és korai kapitalista fejlődésben gyökerezik az előnyük, amely a magasabb fejlettséghez és a világméretű hierarchia csúcsaira vezetett, ahol már lehetővé vált a polgári demokratikus „játékszabályok” alkalmazása.

¹¹ Egy ország teljesítményének megítélésében az elsősorban használt mutatók a GDP és egy főre jutó értékének szintje és növekedési üteme, az áralakulás, az export aránya és dinamikája, a működőtőkekivitel és -behozatal alakulása, a fizetési mérleg és a költségvetési egyensúly állapota stb. A

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

önmagában is súlyos belső ellentmondásokkal terhes (pl. szegénység), aminek kénytelen elismerése inspirálta Fukuyamát később arra, hogy a neoklasszikus elméletet 80 százalékban továbbra is igaznak tartva „20 százaléknyi” *nem-rationális* társadalmi tényezővel (szokás, morál, bizalom) magyarázza úgy egy gazdaság, mint egy adott társadalmon belüli csoport sikereit.¹² Újabban pedig már megengedi, hogy nem demokratikus rezsimek is szolgálhatják a köz érdekét („fejlesztő állam”), de – a hegeli abszolút szellemként visszatérve önmagához – végső soron is a demokratikus rendszerek előnyei mellett teszi le a voksát. A joguralmat és elszámoltathatóságot biztosító liberális demokrácia nemcsak jobban szolgálja a gazdasági növekedést, de mivel még népszerűtlen döntései is több társadalmi szereplő beleegyezésén nyugszanak – állítja –, e rendszer nagyobb támogatást élvez az állampolgárok részéről, és kevésbé fenyegeti társadalmi robbanás.¹³ Fukuyama ezzel sem mondott sok újat – ha eltekintünk a bizalom mértékének lenyűgözően merész százalékos meghatározásától – hiszen a nem formális intézmények szerepét már jóval előtte hangsúlyozták mások. Így például a modellváltásokkal foglalkozó North, aki megalkotta a hihető elkötelezettség (credible commitment) fogalmát, mint a tőke- és egyéb piacok alacsony tranzakciós költségének feltételét.¹⁴ De Fukuyama bizalom-konceptiójának elődei között említhetjük a kiszámíthatóság, bizalom és a gazdasági intézmények kapcsolatát fejtegető Williamsont is.¹⁵ A gazdasági teljesítményt növelni képes „bizalom” fogalmának és szerepének vizsgálata már az 1990-es évek első felében megjelent a közgazdaságtanban is, mintegy a tökéletesen kompetitív piacok és racionális cselekvő szereplők feltételezésnek kritikájaként, és a közgazdaság és szociológia közti határok megnyitásának igényével.¹⁶

szociális mutatók, mint például a szegénység vagy az egyenlőtlenség általában jóval kisebb súllyal esnek latba, mint az előbbiek. Szentés Tamás, értékelve a Világgazdasági Fórum versenyképességi indexeit (ld. pl. WEF 2013, 541-545.old.), megállapítja: „A „nemzeti versenyképesség” koncepciója és mérésének szemléletmódja tehát – a vonatkozó jelentések szándékaitól függetlenül – olyan ideológiai eszközzé vált, amely mindaddig nagyon is hatékonyan bizonyult a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek csökkentését szorgalmazó, különösen a „szociális” vagy pláne az „ökoszociális” piacgazdaság országokon belüli, illetve világszinten való kifejllesztése mellett érvelő koncepciók ellenében” (Szentés, 2012).

¹² Eszerint magas fokú (az önkéntes társadalmi kapcsolatokba vetett) bizalom jellemzi az Egyesült Államokat, Japánt és Németországot, és alacsony fokú (a rokonsági kapcsolatokig terjedő) bizalom Kínát, Koreát, Franciaországot és Olaszországot. A nem rokonsági kapcsolatokba vetett bizalom befolyásolja a vállalatok méretét, ezáltal a világpiaci sikert (Fukuyama, 1995). A bizalom jellegét, illetve mértékét kulturális tényezők határozzák meg. Ezzel Fukuyama közeledett Huntingtonhoz, aki szerint a kulturális különbségek magyarázzák a történelmet, illetve a világszisztemek váltakozását (Huntington, 1993).

¹³ Fukuyama (2012).

¹⁴ North (1990).

¹⁵ Williamson (1993).

¹⁶ A bizalom kérdésével kapcsolatos elmélettörténet átfogó bemutatását adja Furlong (1996).

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

Az alábbi írás nem foglalkozik azzal, hogyan lehet a szabad piacot és a demokráciát tökéletesíteni, vagy milyen feltételek esetén működnek bármiféle elvárás szerint jól. Ehelyett általánosabb kérdést tesz fel. Azt vizsgálja, mi a piac és a demokrácia lényege, általános jellemzője, és hogyan viszonyul ez a kettő egymáshoz. Mit jelent a demokrácia általában és mit a kapitalizmusban, és hogyan viszonyul az emberek közötti egyenlőség kérdéséhez; hogyan határolják be a demokrácia mozgásterét a profittermelést szolgáló szabadpiac által szült reális egyenlőtlenségek, és mindezek alapján milyen jövője lehet a demokráciának. A kulcskérdés tehát az, hogy a demokráciának ellentmondó folyamatok a véletlen, a rossz politika, gyenge intézmények, esetleg a válság szülöttei-e, vagy a szabadpiaci viszonyok immanens következményei.

2. Fogalmi tisztázás

A dolgozatban szerepel néhány olyan kulcsfontosságú kifejezés, amelyek előzetes meghatározása segíti a későbbiek megértését.

A *tőkemegtérülés* a bruttó nyereség és a termelésben lekötött (befektetett és forgó) tőke hányadosa. A tőkemegtérülés tehát a tőke éves nyereségtermelő képességét fejezi ki százalékban, ezért *profitabilitási* mutatónak is nevezhető. Ez a mutató ad arról is képet, milyen mértékben *értékesült* a tőke (milyen eredménnyel működött). Ha a befektetett tőke a piaci körforgásban nem térül meg (ha a vele létrehozott áru, szolgáltatás értékesítése nem biztosítja legalább a befektetett tőke fedezetét), az a befektetett tőke értékvesztését jelenti (a profit negatív). Ekkor a befektetett tőke *nem értékesül*. Ezért a *tőkemegtérülés*, *profitabilitás* és *tőkeértékesülés* fogalmak ugyanarra a dologra vonatkoznak, azzal a különbséggel, hogy a megtérülés és értékesülés (igei töve miatt) utal magára a folyamatra is, amelynek az eredménye az ilyen vagy olyan mértékű profitabilitás.

A *versenyképesség* ma a legvitatottabb fogalmak közé tartozik, pedig vállalati szinten nem olyan bonyolult. A mikroszintű, azaz *vállalati* versenyképességet, amiről tanulmányunkban szó van, alapvetően a profit rátája határozza meg. A profit rátáját pedig a bevételre jutó költségek nagysága, röviden az egységnyi költség. Ezen belül mértékében és rugalmasságában is kitüntetett szerepe van a munkaerőköltségnek. (Az általunk elfogadott munka-értékelmélet alapján az egyéb költségek alakulása is végső

Artner Annamária / Tőke megtérülés, bérmunka és demokrácia

oron erre vezethető vissza akár az adott vállalat, akár – például ha olcsóbb inputokat vásárol – a beszállítók oldalán.¹⁷) Ha egy vállalat kellően versenyképes, akkor minden további fejlesztés nélkül képes piacát növelni profitrátájának változatlansága mellett is, ami növeli profitjának tömegét. Amíg ez lehetséges, mert nem talál versenytársat, többnyire nem is hajt végre termelékenység-növelő, vagy egyéb – pl. munkaszervezeti – változtatásokat az egységnyi munkaerőköltség leszorítása (a profitráta növelése) érdekében. Ezt a versenyképesség világszinten elismert szakértője, Michael Porter úgy fogalmazza meg, hogy a vállalat esetében a versenyképesség mércéje a piaci részesedés és a profitabilitás.¹⁸ Kicsit később, a piac részesedésről már nem is ejt szót, a vállalati versenyképességet úgy definiálja, mint a befektetett tőke megtérülése.¹⁹ A versenyképesség dinamikus fogalom, megőrzése a piaci versenyben csak a tőke megtérülés arányának növelésével lehetséges, amelynek meghatározó tényezője az egységnyi munkaerőköltségnek a versenytársakénál nagyobb mértékű csökkentése. Ez a törekvés végül elkerülhetetlenül válsághoz vezet,²⁰ de ezzel itt most nem foglalkozunk.²¹

A globális tőkerendszer a transznacionális vállalatok által összekötött nemzeti piacok hierarchikus rendszerét jelenti, amelyben a tőkeértékesülés ciklusa földrajzilag és fejlettség szempontjából különböző helyszínek bevonásával zajlik le.²²

A kumulatív előny a múltban megszerzett *kezdeti előny* segítségével másokkal szemben szerezhető előnyt jelent. Olyan előnyt tehát, amely a kezdeti előny hiányában nem lenne realizálható. Az így kumulált előny ismét további előny szerzésére tesz alkalmassá vagy jogosít fel. A kumulatív előnyszerzésre alkalmas kezdeti előny lényege a termelőeszközök birtoklásában rejlik.²³

Hatalom és uralom. A politikatudományok régóta foglalkoznak a hierarchikus társadalom erőviszonyainak leírásával, különböző, bár tágabb értelemben szinonim

¹⁷ Ide tartoznak még az adók is. Ezek csökkenése azonban hosszabb távon visszaüt a vállalat versenyképességére. Kevesebb adóból (még ha az csak arányaiban kevesebb is) az állam kevesebb (aránylag kevesebb) olyan fejlesztést tud végrehajtani és kevesebb vagy kevésbé jó minőségű olyan szolgáltatást tud nyújtani, amelyek révén a vállalatok költségeit csökkentő befektetési környezetet teremti (pl. infrastruktúra, oktatás stb.). Ezért az állam is az egységnyi munkaerőköltség csökkentésében érdekelt.

¹⁸ The „measure or score card of competitiveness [of firms] is market share and profitability”. (Porter in: Snowdon – Stonehouse 2006, 165. old.)

¹⁹ „... the meaning of competitiveness, and what the goals are that we are trying to achieve. In the case of a company it is *return on invested capital*”. (Porter in: Snowdon – Stonehouse 2006, 165. old., az én kiemelésem A.A.)

²⁰ Ld. bővebben Artner (2013).

²¹ A versenyképesség értelmezéséről ld. még Artner (2004), (2011), (2014a).

²² Bővebb ismertetését ld. Artner (2013), (2014b).

²³ Bővebben ld. Artner (2014a).

Artnér Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

szavakkal jelölve a különböző vonatkozású erőfölényeket. Egyben igyekeznek megadni az ezek közötti összefüggéseket is, különös tekintettel a gazdasági, tulajdoni alapok meghatározó jellegére. Farkas Zoltán például megkülönbözteti a hatalom és az uralom fogalmát. A hatalom *tulajdonon*, hatáskörön és kapcsolatokon alapuló társadalmi erőfölény, amely birtokosa számára „lehetőséget nyújt mások érdekei érvényesülésének alapvetően egyoldalú befolyásolására, és ezáltal saját érdekei, illetve az általa képviselt érdekek kiemelkedő mértékű érvényesítésére”. Az uralom pedig „intézményes testiségi erőfölény”. A modern állam *mindkettővel* bír: „Ha a modern államot mint egészet tekintjük, az állam hatalommal és uralommal is rendelkezik az állampolgárok vonatkozásában”²⁴. Gramsci szerint az állam „kényszerrel páncélozott hegemonia”²⁵. Elemei a politikai társadalom (*hatalom*, kényszer, igazgatás) és a konszenzusra törekvő polgári társadalom (*hegemonia*). E felépítményi elemek mellett a társadalmi-gazdasági formáció alapja a gazdasági társadalom (*uralom*, kizsákmányolás). Gramsci leszögezi, hogy minden államalapító „társadalmi csoport politikai hegemoniája szükségképpen gazdasági természetű”²⁶. E tanulmányomban a hatalom és uralom fogalmát egyaránt, mint *a tulajdonon alapuló erőfölény* szinonimáját használom, hasonlóan Weberhez, aki az „uralmi kötelékeket” olyan „hierokratikus” (hierarchikus és bürokratikus) kötelékekkel azonosítja, melyek „üdvjavak nyújtásának vagy megtagadásának monopóliumára támaszkodnak”²⁷.

3. A demokrácia tartalma

A demokrácia szó jelentése „népuralom”, „néphatalom”. A demokrácia a tartományurak, kiskirályok uralmát jelentő oligarchiától, a kiváltságosok uralmát jelentő arisztokráciától, és általában a többség véleményét figyelmen kívül hagyó diktatúrától különböző politikai rendszer. A politikai rendszer gyakorolja a hatalmat egy társadalomban, a demokrácia tehát a hatalomgyakorlás egy formája. A demokrácia már

²⁴ Farkas (2011), 40., 43. és 44. old.

²⁵ Gramsci (1977), 262-263. old.

²⁶ Gramsci (1977) 264. old.

²⁷ Weber (1982), 330. old.

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

keletkezésekor sem jelentette az adott gazdasági, területi egységhez tartozó minden ember egyenjogúságát, sőt messze nem jelentette még a többség uralmát sem.²⁸

Az uralmi formák (államok) hierarchikus társadalmak tartozékai, osztálytartalommal bírnak. Végső soron az uralkodó osztály érdekeit szolgálják, amelyhez hozzátartozik a többi osztály(ok) érdekeinek bizonyos fokú érvényesítése is, hogy a rendszert ne feszítsék szét saját belső ellentmondásai. („Érdek csak ott van, ahol ellentét van”²⁹.) Így a demokrácia is csak osztálytársadalomban értelmezhető. Az ősközösség, vagy a nemzetség például nem volt „demokrácia”, mert nem volt osztálytársadalom.

A modern polgári demokráciákban minden felnőtt állampolgárt megillet a választás joga, a társadalmi újratermelés lényegi folyamataiba azonban ez sem jelent beleszólást a többség számára: nem a nép uralkodik. Az uralom alapja ugyanis a tulajdon, a termelőeszközök tulajdona. A társadalmi értelemben vett „osztály”-okat a termelőeszközökhöz való viszonyuk határozzák meg. A termelőeszközök tulajdonához hasonlóan viszonyuló emberek alkotnak egy osztályt (tulajdonos – nem tulajdonos³⁰) – még ha az osztályok belső szerkezete nagyon differenciált is, és vannak rétegek az osztályok közötti határokon (pl. nem-tulajdonos, de a tulajdont a tulajdonosok érdekeinek megfelelően kezelő, vagy a tulajdonos osztály számára kedvező elméleteket gyártó és oktató réteg).

Hangsúlyozom, hogy a „tulajdon” itt csak mint *a termelőeszközök tulajdona* (tehát nem mint személyes célokat szolgáló használati eszköz) jön számításba, bár a termelőeszközök birtoklásával a személyi tulajdon gyarapítása is nagyobb mértékben lehetséges, mint azok nélkül. A „tulajdon” tehát olyan *kezdeti előny*, amelynek birtokában – a múltban a születési előjogok alapján, a jelenben pedig a polgári jogrend értelmében – jogszerűen *további előnyök* szerezhetők, halmozhatók fel, *kumulálhatók*.³¹ A kezdeti és kumulatív előny formája társadalmanként eltérő. A szerzett előny kumulatív jellegét, és

²⁸ A Periklész alatt felvirágzó athéni demokráciában nem volt szavazati joga a nőknek, a föld- és háztulajdonnal nem rendelkező idegeneknek és a rabszolgáknak, vagyis a társadalom túlnyomó többségének.

²⁹ Hegel (1979), 47. old.

³⁰ „Osztályhelyzetnek’ ... elsősorban gazdaságilag releváns helyzetet kell neveznünk. ... Elkülöníthetők tehát „tulajdonosi osztályok” és priméren piactól függő „keresetszerzési osztályok”. (Weber 1982 [1905], 338-339. old.) „A pusztán munkaerő tulajdonosai, a tőke tulajdonosai és a földtulajdonosok, akiknek jövedelemforrása a munkabér, illetve a profit, illetve a földjáraadék, tehát a bérmunkások, tőkés és földtulajdonosok, alkotják a tőkés termelési módon alapuló modern társadalom három nagy osztályát” (Marx, 1978 [1894], 833. old.).

³¹ A társadalmi előnyökről, azok kumulálódásáról és összefüggésükről a termelőeszközök tulajdonlásával ld. bővebben Artner (2014a).

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

az alapját képező kezdeti előny (a tulajdon) eredetét adott társadalomban nem ildomos vizsgálni, mivel az sérti az előny birtokosainak érdekét. A főáramú közgazdaságtan és általában a részekre hasított társadalomtudományok sem vizsgálják a tőketulajdon – mint társadalmilag uralkodó tulajdonforma – eredetét. (Sőt, ellentétben a tulajdonszerzés törvényes kritériumaira vonatkozó jogszabályokkal, az államok gyakran eltekintenek még attól is, hogy az egyéni tulajdon keletkezésének konkrét körülményeit megvizsgálják, például, amikor adóamnesztiát rendelnek el.)

Pedig a tulajdon *keletkezése* mindig antidemokratikus úton, jogos vagy jogtalan kisajátítással, (az utóbbi esetben: rablással) történt. Történelmileg az első ilyen a – bőségben rendelkezésre álló szabad – földterület kisajátítása volt (elvétel a természettől, a természettel *egy* emberi közösségtől). A földet elsőként nemzetségek sajátították ki, miközben a nemzetségeken belüli vagyoni differenciálódás is előrehaladt. Rablással szerzett tulajdon („kezdeti előny”) volt a munkaerő rabszolgaként való kisajátítása is.

Nem térünk ki most a tulajdon történelmi keletkezésének és formaváltásainak leírására³², amely remélhetőleg amúgy is ismert a tisztelt olvasó számára, csak felhívjuk a figyelmet rá, hogy 1.) a tulajdon (a meghatározó és további „előnyszerzésre”, azaz gazdagság felhalmozására alkalmas termelőeszközök) a társadalmi formaváltások során más-más társadalmi csoportok kezébe került. 2.) Az uralkodó osztályok váltakozása nem ment, és nyilvánvalóan nem is mehetett végbe sem demokratikusan, sem „jogosan”: törzsi és egyéb háborúk, gyarmatosítás, bekerítések, felkelések, guillotine, állami vagyონrészek értéken aluli kiárusítása stb., de jó esetben is vértelen diktatúrák vagy puccsok révén zajlott.³³ 3) Az uralkodó osztályoknak ez a váltakozása azonban nem érintette a társadalomnak két alapvető csoportra – a kumulatív előnyszerzésre alkalmas termelőeszközökkel rendelkezők és nem rendelkezők csoportjára, avagy a tulajdonosok és a tulajdon nélküliek csoportjára – való felosztását.

A tulajdon megszerzését *követően* tulajdonosukat „jogosan” illeti meg ezeknek az eszközöknek a működtetése és az ebből szerezhető további előny (gazdagság) is, hiszen

³² Ld. részletesebben Zsukov (szerk.) (1962-1966).

³³ Az uralkodó osztályon *belüli* csoportok közti tulajdoni átrendeződés nem jelenti sem tulajdon *keletkezését*, sem a tulajdonos *osztály* változását. Az osztályon belüli csoportok közti tulajdonos-váltás végbemehet békés úton, pl. házasság, kárpótlásos kisajátítás vagy a nemzeti tőkét előnyben részesítő állami gazdaságpolitika révén, de még az ilyen típusú tulajdonosváltás is ritkábban történt/történik demokratikus úton, mint ahányszor az erőszak ilyen-olyan megnyilvánulási formájával (királygyilkosságok, háborúk, népfelkelést kihasználó puccsok stb.). Elég, ha éppen csak a legaktuálisabb eseményekre gondolunk Ukrajnában.

Artnér Annamária / Tőkekemegtérülés, bérmunka és demokrácia

az új jogrendet az új tulajdonosok maguk írják.³⁴ A gazdasági hatalom tehát a jogrendre épülő állammal válik politikai hatalommá, amelynek kétségtelenül legfejlettebb formája a demokratikus köztársaság³⁵, vagy polgári demokrácia.

Fukuyama tehát akkor lett volna pontos, ha azt állítja, hogy a tulajdonra és annak a szabad piac révén történő gyarapítására épülő demokratikus hatalomgyakorlás a *kapitalizmus* legfejlettebb formája, s mint ilyen, történelmi értelemben a *kapitalizmus* vége.

4. Demokrácia a kapitalizmusban

A kapitalizmus osztálytársadalom, ezért van szüksége államra. Ennek az államnak bármelyik formája, így a polgári demokrácia is értelemszerűen a hatalmi pozícióban lévő osztály érdekeit szolgálja. Hasonlóan a részvénytársaságok igazgatótanácsához, ami minden részvényes érdekében jár el anélkül, hogy mindegyik részvényes különös érdekeit szolgálná³⁶, az állam az „eszmei ösztökés”³⁷, amely a profittermelésen alapuló társadalom általános feltételeit biztosítja a társadalom bármely osztályából vagy rétegéből érkező, ezzel ellentétes érdekekkel szemben. Korunk modern államaira vonatkozóan az uralkodó osztály hatalmát a lényegében semleges apparátusra gyakorolt befolyásolási és/vagy kényszerítő erejével magyarázó elméletek (influence theory és constraint theories) kritikáját adva Offe hangsúlyozza magának az állami apparátusnak, illetve általában az államnak, mint intézménynek az osztályjellegét. Rávilágít, hogy az állam szelekciós mechanizmusai révén biztosítja egyfelől, hogy a tulajdonos osztályon belüli szűklátókörű és rövid távú érdekek ne gyűrjék maguk alá az egész osztály általános érdekeit, másfelől, hogy a tőke érdekeivel ellentétes érdekek és konfliktusok ne kerekedhessenek felül. Az első funkcióra példa a *magántulajdon garantálása*, a

³⁴ „A modern nyugati 'állam' születése éppúgy, mint a keleti 'egyházé', lényegi részét illetően *jogász* munka volt” (Weber, 1982, 335.old.).

³⁵ Ezt Engels is leszögezi A család, a magántulajdon és az állam eredete c. írásában (Engels, 1970, 152. old.).

³⁶ Ahogy Mihályi (2003) „kis iróniával”, de pontosan fogalmaz: „... a vállalat egy zárt, fekete doboz, amelynek egyetlen feladata a piacok által meghatározott határfeltételek teljesítése, s legfőképpen a jelenértékre számított profit maximalizálása.” (431.old.) Ezt a lényegi célt a vállalatvezetés feladata elérni. Az irányítás kollektív abban az értelemben, hogy az igazgatótanács feladata – de még ez sem általános. Gyakran még az igazgatótanácsot is háttérbe szorítja a vezérigazgató egyszemélyi irányítása, például az USA-ban, vagy a rendszerváltás utáni Magyarországon – állítja Mihályi (2003), 444-446.old.

³⁷ Engels (1974) 274. old.

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

másodikra pedig az anyagi erőforrásokhoz és az információhoz való hozzáférés korlátozása.³⁸

A kapitalizmusban a termelőeszközök a társadalom egyik részének tulajdonában (magántulajdonban) vannak, és e termelőeszközök működtetése az ő *joguk*. E működtetésbe bevonhatnak másokat, de a végső szó *jogilag* az övék. Ezt kodifikált jog, a „jogállam” biztosítja. A (magán)tulajdon szent és sérthetetlen,³⁹ tehát a termelőeszközök feletti rendelkezési jog, a termelőeszközök működtetése és az ebből származó haszon feletti rendelkezési jog is az. Nem arról van szó, hogy korporációk, vagy az érdekegyeztetés egyéb formái révén ne lehetne megvitatni egy-egy részletkérdést a vállalat ügyeire vonatkozóan, mint arra egyes „jóléti demokráciákban” vannak példák, hanem arról, hogy a tulajdon funkciója, nevezetesen, hogy *gyarapodjék* (a vállalat legyen „versenyképes”, azaz kellően profitábilis), nem lehet vita tárgya.⁴⁰ Minden egyébéről demokratikusan lehet dönteni.

A jogegyenlőség formai egyenlőség, amely a „nép” minden tagját megilleti, és amelyben a társadalom minden tagja mint „nép” jelenik meg. Különbségek nélkül. A társadalom reális különbségeket szülő funkciója – nevezetesen a tulajdon – azonban kívül áll ezen a jogegyenlőségen.⁴¹ A liberális demokráciákban mindenkinek „joga van” tulajdonra szert tenni – az adott rendszer jogrendjén belül törvényes eszközökkel –, de ha már szert tett rá, az afeletti rendelkezésre nem vonatkozik a demokrácia.⁴²

A liberális jogállamban tehát a jogegyenlőség határai a „kumulatív előnyszerzésre feljogosító kezdeti előny”, vagyis a termelőeszközök tulajdonának szféráján kívül esnek.

³⁸ Offe (1994) 110-111.o. “The structural level – Every system of political institutions possesses a definite radius of action – established de jure and de facto – which determines what matters and states of affairs can be dealt with by State policies and action at all. Civil Liberties, in particular *the guarantee of private property*, are the simplest example of structural selectiveness. Other, de facto limits on possible policies are marked by restricted availability of material resources and information.” (Ibid 111. old., az én kiemelésem A.A.)

³⁹ A közösségi tulajdonról azonban ez egyáltalán nem mondható el. Elég az IMF és a Világbank politikáját leíró, a neoliberalizmus kiskátéjának nevezhető „Washingtoni konszenzus”-ra gondolni, amelynek 8. pontja a privatizáció szükségességéről, 10. pontja pedig „a tulajdon” (természetesen a magántulajdon) biztonságáról szól. Ld. Williamson (1990).

⁴⁰ Csak kevés alkotmány, így például a német mondja ki, hogy a magántulajdon (működtetése) a közjót kell szolgálja, és a közérdek sérelme esetén kisajátítható. Azonban még ebben az esetben is méltányos kárpótlás jár, tehát a tulajdon, mint olyan, jogszerűnek minősül (Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Artikel 14). A „közjó” fogalma nincs definiálva, de a versenyképesség nyilván annak számít...

⁴¹ „Tőkés társadalmat építünk, amelynek egyik alapvető jellemzője a korlátozott egyenlőség. A tőkés vállalkozó motívuma a gyarapodás, és nem a jótékonykodás” (Szanyi, 1997).

⁴² A nemzetközi politikai és gazdasági folyamatok intézése is felüláll a demokrácián, mint arra többek mellett Chomsky is felhívja a figyelmet pl. a NAFTA kapcsán (Chomsky, 1997).

Artner Annamária / Tőkeemegtérülés, bérmunka és demokrácia

A termelésben nem uralkodik demokrácia. A termelésben a kumulatív előnyszerzés módjának diktátuma, a versenyképesség követelménye érvényesül.⁴³ Itt már nincs szó olyan, a rabszolgaságra vagy a feudalizmusra jellemző jogokról, amelyek birtokában egyesek közvetlenül meghatározhatnák mások cselekedeteit, hiszen az emberek szabadon választhatják meg azokat a szerződéses kapcsolatokat, amelyekben részt kívánnak venni. A szerződés tartalmát azonban eleve meghatározza a tulajdonhoz való viszony: akinek nincs tőketulajdona, az csak munkaerejének bérbeadását kínálhatja fel, eleve lemondva arról, hogy amit azzal létrehozott, az övé. Akinek pedig tőketulajdona van, az jogszerűen lesz a bérbevett munkával előállított *egész* termék tulajdonosa, abból visszajuttatnia csak a bérbevett munka szerződésben meghatározott árát köteles. A társadalom csoportjai (osztályai) közti hierarchiát tehát már nem *formális*, hanem *reális* viszonyok határozzák meg: a *gazdaságon kívüli* kényszereket *gazdasági* kényszerek váltották fel: mindenki a „szabad” piacról él. Hogy venni tudjon, azt ad el, amit tud, és akinek nincs más, az a munkaerejét.

Mivel a kezdeti előnyön alapuló kumulatív előnyszerzés folytonosan halad előre (a tőke, a vele termelt profit jóvoltából felhalmozódik), a tőketulajdonosok alkupozíciója egyre nő, a csak munkaerejükkel rendelkezőké pedig egyre csökken.⁴⁴ Ezt a folyamatot erősíti a tőkének a tudatformálásra alkalmas termelőeszközök működtetéséhez való növekvő hozzáférése (oktatás, média, könyvkiadás), mert ezek révén a fennálló gazdasági kényszereket, mint örökérvényű törvényeket láttathatja. („Az eszmék és vélemények nem 'születnek' spontán módon minden egyed agyában: kialakulási, kisugárzási, terjedési, meggyőzési központjuk van”.⁴⁵) Lényegileg nem más ez, mint

⁴³ A versenyképesség kulcsát jelentő piaci vezető pozíció (vagyis a versenyképesség) „fenntartásához a versenyelőnyt rendszeresen újra kell termelni, amihez a rendszeres termékfejlesztés és innováció, illetve a gyártástechnológia korszerűsítése kapcsolódik. Ez utóbbi a folyamatos költségcsökkentés legfontosabb módszere” (Szanyi, 1997). A költségcsökkentő gyártástechnológiai fejlesztések értelemszerűen a termelékenység emelkedését, az élőkiváltást, vagyis a tőke felhalmozódását eredményezik. A nagyobb tőke pedig további költségcsökkentő lépéseket (pl. kutatás-fejlesztést) tesz lehetővé.

⁴⁴ Hosszabb távon érvényesülő tendenciáról van szó. Rövidebb-hosszabb időszakokban ezzel ellentétes fejleményekkel találkozhatunk, amelyeknek mindig speciális oka van. Például amit nem sikerült megoldani a XX. század eleji forradalmi hullámokkal sem, azt elhozta a második világháború utáni időszak: az újjáépítés, a haditechnika polgári termelésbe fogása, a fejlődő országokból történő értékelés, a „szovjet tömb” szociális intézményeinek demonstrációs hatása és a részben ennek nyomán teret hódító keynesi gazdaságpolitika az un. jóléti állam kiépítéséhez vezetett. Ennek lehetőségei azonban alig néhány évtized múltán, a hetvenes évekre kimerültek. A neoliberais gazdaságpolitika térnyerése, a jóléti rendszerek megnyirbálása, a válság és a válságkezelés hatásai mind a csak munkaerejükkel rendelkezők munkaerejének erodálását jelzik.

⁴⁵ Gramsci (1977), 154. old. A máról pedig: „A racionális politikai diskurzus, az állampolgárok felelős, felvilágosult tájékoztatása, amely Habermasnál a demokratikus társadalmi nyilvánosság alfája és ómegája

amikor a feudális uralkodók vagy fáraók hatalmát istentől eredeztették, és az egyházzal szentesítették.

A „dolgok természetes menete” során divergáló osztály-alkupozíciók folyamatosan erodálják a politikai demokrácia tartalmát, formálissá teszik a demokráciát. Így, még ha bővül is a politikai demokrácia intézményrendszere, a reális egyenlőtlenség növekszik. A reális egyenlőtlenségek növekedése azonban szükségszerűen visszahat a politikai demokrácia formális intézményeire, azok működésére.⁴⁶ A reális egyenlőtlenségek növekednek az osztályok *között* és az osztályokon *belül* is. A két folyamat egymást erősítve hat.

5. Egyenlőtlenség és demokrácia

A globális tőkerendszert át- meg átvágják az egyenlőtlenségek, amelyek többnyire ellentéteket szülnek. Az egyenlőtlenségek legkiáltóbb formájáról, a jövedelmi egyenlőtlenségről ma már sokan beszélnek, és sokan vitatják, hogy ennek növekedése felé halad-e a világ. Mást kapunk, ha az emberek közötti globális különbségeket nézzük, mást, ha az országok egy főre jutó jövedelmeit, és megint mást, ha az országokon belüli jövedelmeket hasonlítjuk össze.

Globálisan az emberek 1%-a a világ összes jövedelmének 15%-át viszi haza, 8%-uk pedig a felét. A globális egyenlőtlenség ma jóval magasabb, mint 1870-ben volt, és még az elmúlt évtizedekben is nőtt. A felső 1% reáljövedelme az elmúlt két évtizedben 60%-kal gyarapodott, az alsó 5%-é semmivel.⁴⁷

Az országok közötti viszonyokra a következőket kapjuk: 1970 és 2012 között a leggazdagabb és a legszegényebb ország egy főre jutó GDP-je közti különbség mértéke folyóáron számolva 3,5-szeresére (122-szeresről 423-szeresre) nőtt, 2005-ös árakon és

volt, mind jobban átadja a helyét az infotainment (information+entertainment), vagyis az információkkal való szórakoztatás művészetének. ... A médianyilvánosságot befolyásolni lehet gazdasági és politikai nyomással és jogi eszközökkel is. ... Az amerikai modellben elvileg bárki létrehozhat és működtethet sajtót, rádió- és televízióadókat, *ha megvannak ehhez a pénzügyi forrásai*. ... A politika színházzá válik, a politikai intézmények már nem annyira a hatalom színhelyei, inkább amolyan brókercégek. A polgárok milderre defenzíven reagálnak: kivonulnak az államból. A politikai rendszer hatalmi szempontból kiüresedik, bár befolyását megőrzi; a hatalom nem tűnik el, csak átalakul; immateriálissá válik, de azért nem kevésbé valóságos.” (Bayer 2002, 754-755. old., az én kiemelésem A.A.)

⁴⁶ „Because market-capitalism inevitably creates inequalities, it limits the democratic potential of polyarchical democracy by generating inequalities in the distribution of political resources” (Dahl 1998, 177. old.). Poliarchia= fejlett országok.

⁴⁷ Milanovic (2012b).

Artnér Annamária / Tőkekemegtérülés, bérmunka és demokrácia

árfolyamon számolva azonban kevesebb, mint felére esett. Ám, ha eltekintünk a speciális helyzetű, olajbevételeik vagy offshore-szerepük miatt dúsgazdag, de valójában nem fejlett országoktól (Katar, Egyesült Arab Emírségek, Kuwait, Kaymán-szigetek, Bermuda), akkor azt látjuk, hogy a legnagyobb és legkisebb (2005-ös áron és árfolyamon vett) GDP/fő érték között a különbség 1990 és 2012 között ugyan 579-szeresről 524-szeresre csökkent, de még mindig nagyobb, mint 1970-ben, amikor 503-szoros volt.⁴⁸

Az országokon belüli egyenlőtlenség ugyan kisebb, mint az országok közötti, azonban többnyire növekedést mutat.

Az Egyesült Államokban a felső 1% a jövedelmek 22%-át viszi haza, és 2009 óta ők teszik zsebre az összes jövedelemnövekedés 95%-át.⁴⁹ Az amerikai nagyvállalati vezetők keresete az 1980-as években átlagosan 40-szer, 2000-ben viszont már 500-szor annyit tett ki, mint az órabérben dolgozó munkásoké, napjainkban pedig már ennél is nagyobb a különbség.⁵⁰ A szenátus pénzügyi bizottsága számára készített 2011-es kongresszusi anyag szerint 1979 és 2007 között az amerikai háztartások alsó négy jövedelmi ötödének csökkent, és csak az ötödik ötödnek nőtt a részesedése az adózás utáni összjövedelemből. A leggazdagabb 1 százalék részesedése a jelzett időszakban 8-ról 17 százalékra nőtt, az alsó 60 százaléké 50 százalékról 43-ra csökkent. Ami pedig a jövedelmek forrását illeti, a munkából származó jövedelmek aránya háromnegyedről kétharmadra csökkent; a tőkéből származó jövedelmek (kamat, osztalék, bérleti díj, vállalati jövedelem, nem ide számítva a részvények eladásából származó tőkenyereséget) részesedése 1981-ben érte el csúcsát 14 százalékkal, de 2007-ben már csak 10 százalék jutott rájuk; a tőkenyereség (részvényeladás) és az üzleti tevékenységből származó jövedelmek aránya viszont nőtt. Ráadásul mind a négy fent említett jövedelemforrás növekvő mértékben a felső 20 százalék kezében koncentrálódik. 1979-ben az alsó 80 százalékhoz jutott a munkajövedelem közel 60, a tőkejövedelem és üzleti jövedelem 33, és a tőkenyereség 8 százaléka. 2007-ben ezek az arányok rendre kevesebb mint 50, 20 és 5 százalékot tettek ki⁵¹. Ezek az adatok *cáfolják* a „kisrészvényesek kapitalizmusa”-típusú érveket. Látható belőlük, hogy 1.) a tőke ilyen-

⁴⁸ Ld. UNCTADStat, National accounts, Real GDP per capita, annual, 1970-2012.

⁴⁹ Stiglitz (2013).

⁵⁰ Mihályi (2003), Smith és Kuntz (2013).

⁵¹ CBO (2011) 10-11.old.

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

olyan formájából származó jövedelmek mindig is a túlnyomórészt a társadalom felső ötödét gazdagították; 2.) ennek a felső ötödnek a részesedése az elmúlt bő három évtizedben még nőtt is. (Ráadásul a gazdagság koncentrációja még ezen a felső ötödon belül is egyre erősödik.)

Az 1980-as évek közepe és a 2000-es évek vége között az OECD 27 országából 19-ben nőtt a jövedelmi különbség a társadalom felső és alsó jövedelmi tizede között.⁵² Mára az OECD-országokban a leggazdagabb 10% kilencszer akkora jövedelemmel bír, mint a legszegényebb 10%, az USA-ban 14-szeres, Mexikóban és Chilében 27-szeres az arány. Az OECD-országok átlagában a jövedelem-egyenlőtlenséget jelző Gini-index az 1980-as évek közepi 0,290-ről a 2000-es évek végére 0,316-ra emelkedett. A feltörekvő gazdaságokban (BRICS, Argentína, Indonézia) az egyenlőtlenség még nagyobb, és kevés kivétellel (pl. Brazília) az elmúlt évtizedekben még nőtt is.⁵³ Annak ellenére, hogy – a feltörekvő gazdaságok, mindenekelőtt Kína állami politikái jóvoltából – a napi 1,25 (és 2) dollár vagy kevesebb egy főre jutó jövedelemmel bíró abszolút szegények száma globálisan csökkent. Itt azonban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az 1,25 (vagy 2) dolláros küszöb nem teszi lehetővé a világ minden országában élő szegények számának meghatározását, hiszen a fejlett országokban a szegénységi küszöb ennél jóval magasabb. Shaohua Chen és Martin Ravallion, akik a Világbank közgazdászaiként hosszú évekig kutatták a kérdést, és fejlesztik a mérőszámokat már a kezdetek óta (az „abszolút szegénység” mérésére szolgáló, eredetileg 1dolláros küszöböt is ők határozták meg 1990-ben), 2012-ben újabb módszert dolgoztak ki. Ebben már háztartás-statisztikákat is felhasználtak, hogy az adott országban átlagos fogyasztási szinthez mért (vagyis *relatív*) szegénységet is figyelembe vehessék. Eszerint a „totális szegénységi” mutató szerint szegény az, aki vagy abszolút szegény (napi 1,25\$-nál kevesebbel bír), vagy *szegénynek számít abban az országban, ahol él*. Ez alapján pedig azt kapták, hogy *2008-ban 2,9 milliárd ember volt szegény a világon, köztük 200 millió a fejlett országokban, és a globális szegénységre vonatkozó adat 1990 óta nőtt!*⁵⁴

A Világbank más kutatói szerint, még ha csökkenne is a globális egyenlőtlenség az elkövetkező évtizedekben (2030-ig), az országokon belüli jövedelmi diszparitás akkor is

⁵² OECD (2011), 23. old.

⁵³ OECD (2011).

⁵⁴ Ld. Ravallion(2013).

tovább nőhet.⁵⁵ Az egymásnak ellentmondani látszó tendenciák magyarázata, hogy – ismét csak a feltörekvő országok, főleg Kína, India, Indonézia és Brazília jóvoltából – kialakulóban van egy „globális középosztály”,⁵⁶ amelynek jövedelmei az elmúlt évtizedekben gyarapodtak, miközben a legszegényebbek jövedelmei alig, vagy egyáltalán nem nőttek. Ennek az alsó rétegnek a leszakadása valószínűleg a következő években is folytatódik.

A helyzet orvoslására többnyire a szegény országok gazdasági növekedésének felgyorsítását és a segélyezés növelését ajánlják. Milanovic⁵⁷ szerint, ha ezek nem következnek be, akkor a migrációt kell támogatni, hogy a szegény országokból az emberek a gazdagabbakba áramolva tudjanak boldogulni. Ez a javaslat lényegében azt mondja, lehetővé kell tenni az emberek számára, hogy magasabb áron tudják eladni munkaerejüket külföldön, mint hazájukban.

A jövedelmi egyenlőtlenség azonban csak következmény. A legfontosabb – és minden társadalmi egyenlőtlenség végső oka – a termelőeszközökhöz (s korunkban még a spekulációs pénzeszközökhöz) való hozzáférésben mutatkozó egyenlőtlenség, hiszen ez határozza meg a szerezhető jövedelmek jellegét és nagyságát. A termelőeszközökhöz való hozzáférésben rejlő egyenlőtlenségeknek is két dimenziója van: egyfelől a termelőeszközökkel rendelkező és az azokkal nem rendelkezők közti egyenlőtlenség, másfelől a termelőeszközökkel rendelkező osztályon belüli egyenlőtlenség. Ezeket vesszük sorra alább, de előtte még egy fontos kitérőt kell tennünk.

5.1 A jövedelmi egyenlőtlenség, mint a tőkeértékesülés következménye

Hogy a jövedelemkülönbségek növekedéseinek okát belássuk, meg kell értenünk a tőkeértékesülés mechanizmusát, amely ma már globális méreteket ölt. Ez a folyamat a tőke felhalmozódásával és a társadalom egyre kisebb részének kezében történő koncentrálódásával egyenlőtlenül osztja el a jövedelemszerzési lehetőségeket, és tendenciálisan (tehát hullámmozgásokon keresztül) a munkajövedelmeknek a jövedelmeken belüli csökkenéséhez, és magunknak a munkajövedelmeknek a polarizálódásához vezet úgy a fejlett (centrum-), mint a fejlődő (perifériás) országokban.

⁵⁵ Bussolo – De Hoyos – Medvedev (2008).

⁵⁶ Bussolo – De Hoyos – Medvedev (2008) és Milanovic (2012b).

⁵⁷ Milanovic (2011) és (2012a), The World Bank (2013).

Artner Annamária / Tőke megtérülés, bérmunka és demokrácia

A termelés célja a kapitalizmusban a profit, a tőke megfelelő értékesülése, vagyis a befektetett tőke növelt értéken való visszatérülése. A tőkés gazdálkodás *költséggazdálkodás*. A szükségletek is csak, mint a kiadásoknál nagyobb bevétel elérésének eszközei jönnek számításba. (Ezért nincsenek kielégítve valós, de nem fizetőképes szükségletek, és a marketing segítségével ezért gerjesztenek a vállalatok nem valós, de fizetőképes szükségleteket, ld. pl. a Sony „walkman”-jének történetét.) Ez a folyamat a vállalatok által manifesztálódik, „a tőke” mindenkor egy adott vállalkozás tőkéje (még akkor is, ha az adott vállalkozás történetesen állami kézben van). A tőkéknek a megfelelő értékesülésért folytatott tevékenysége a piaci versenyben nyilvánul meg, ahol a versenyképesebb tőke jutalma a nagyobb rátájú és/vagy nagyobb tömegű profit. A nagyobb tömegű profit csak addig odázza el a profit rátájának emelését, amíg az adott piacon ugyanazt a keresletet egy másik vállalat alacsonyabb áron ki nem tudja elégíteni. Adott piacon a versenyt *végső soron* mindig az ár, ekképpen a költségek döntik el, amelyek közül a legjelentősebb a bér. A költségcsökkentésnek, így a béRARÁNY-csökkentésnek is számtalan módja van, és ha már mindegyik kimerült, az ultima ratio a termelékenység növelése, amelynek eredményeként a béRARÁNY (az egységnyi munkaerőköltség) csökken.

Ez a folyamat (a továbbiakban röviden: a tőkeértékesülés) globális méretekben zajlik. A világgazdaság hierarchikus, az értéktermelés e hierarchia kihasználásával történik. A hierarchiát első megközelítésben a tőkeértékesülési feltételekben rejlő helyi különbségek, ezen belül is a kiemelkedő jelentőséggel bíró egységnyi munkaerőköltség eltérései határozzák meg. Csakhogy az utóbbiban mutatkozó különbségek már maguk is a termelőeszközökkel való ellátottság függvényei: a szegényebb országok (régiók) szegényebbek a fejlett termelőeszközökben, ezért szegényebbek a jövedelmekben is, és így alacsonyabbak a béreik. Az alacsonyabb bérekkel kombinált fejlettebb technológia kedvezőbb tőkeértékesülést (alacsonyabb egységnyi munkaerőköltséget) jelent, mint ugyanannak a technológiának a fejlettebb, tehát magasabb bérű országokban való alkalmazása. Ezért érdemes a technológiát a kevésbé fejlett országokba (régiókba) telepíteni. Ráadásul ez utóbbiak – éppen a fejlett termelőeszközök hiánya miatt – különböző közvetett és közvetlen kedvezményekkel (oktatás, infrastruktúra, adórendszer, dereguláció stb.) igyekeznek becsalogatni a külföldi tőkét, ami tovább javítja a tőkeértékesülés feltételeit. Az egységnyi munkaerőköltségnek azonban –

ismételjük – kitüntetett szerepe van. Egyrészt, mert a bérköltség (illetve a munkakompensáció) a költségek fő eleme. Másrészt, mert akármilyen egyéb tényezők (adókedvezmény, olcsó telephely, jó infrastruktúra stb.) javítják is a tőke értékesülésének feltételeit, adott körülmények között az a vállalat lesz versenyképesebb, amelyiknek alacsonyabb az egységnyi munkaerőköltsége.⁵⁸ Harmadrészt pedig azért, mert a többi költség csökkentése is végső soron (például a beszállítóknál, vagy alacsonyabb adók esetén az államnál) az egységnyi munkaerőköltség csökkentését feltételezi.

Mindezek miatt a tőkeértékelés ciklusa megváltozott a globalizációban: az új technológiák jelentkezésével járó intenzív (innovációs) ciklus-szakasz a fejlett (centrum) országokban zajlik, ott szinte folyamatos, míg a technológiák kiterjesztésével járó extenzív szakasz a fejletlenebb (periférikus – és a fejlettekénél alacsonyabb bérű) országokban.⁵⁹ Ez azzal jár, hogy a centrumban a munkáért járó kompenzációra (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért: a bérekre) nehezedő nyomás nő: a bérek nem, vagy alig nőnek.⁶⁰ A periférián viszont az extenzív szakaszhoz tartozó lendület a

⁵⁸ Ha Massachusetts-ben egy vállalat úgy növeli piaci részesedését, hogy 50 centes órabért fizet munkásainak, az azt jelenti, hogy az alacsony bérek teszik versenyképessé („Take for example a company making shoes in Massachusetts that is gaining market share, but is paying its workers only 50 cents an hour wages. The low wage makes it competitive in selling shoes”) – mondja egy vele készült interjúban a versenyképesség nemzetközileg elismert szakértője, Michael Porter. A mondatot úgy folytatja, hogy ez a helyzet azonban nem segíti hozzá a magas bérekben érdekelt Massachusetts-t a prosperitáshoz („...but is not boosting the prosperity of Massachusetts, which would like to have high wages” (Porter in: Snowdon – Stonehouse, 2006, 165. old.) Nem világos mit jelent itt „Massachusetts” és annak prosperitása, hiszen Massachusetts részét képezi mind a vállalat, mind annak munkásai, és a vállalat e stratégiával nyilván igencsak prosperál, és nyilvánvalóan egyáltalán nem szeretne magas béreket. A vállalati és lakossági érdekeknek ez az összecsúsztatása arra mindenesetre jó, hogy a vállalati versenyképességből kiindulva a vállalati versenyképesség feltételének (alacsony bérarány) elhagyásával eljussunk a nemzeti versenyképességhez, amely már magas bérekkel és magas termelékenységgel egyenlő. Porter eltekint az abszolút és relatív nagyságok megkülönböztető elemzésétől. Ark et al (2005) azonban a relatív bérszínvonal, a termelékenység és az egységnyi munkaerőköltség közti összefüggések alaposabb vizsgálatával kimutatja, hogy rövid- és középtávon az egységnyi munkaerőköltség (ULC) alkalmas a költség-versenyképesség mérésére. Olyannyira, hogy az országok relatív termelékenységi szintjei többé-kevésbé együtt mozognak a relatív ULC-szintekkel. („An important observation from the comparisons shown here is that relative productivity levels tend to move more or less in tandem with relative labour cost levels”. Ark et al, 2005, 8. old.)

⁵⁹ Ld. részletesebben Artner (2013).

⁶⁰ Reálértéken (tehát az inflációval korrigálva) a tipikus amerikai 45%-kal, a csak középiskolát végzettek 40%-kal kevesebbet keresnek, mint négy évtizeddel ezelőtt (Stiglitz, 2013). Németországban a nettó reálbérek az 1990-es évek eleje óta alig nőttek, 2004 és 2008 között, tehát éppen a fellendülést és a német gazdaság megerősödését eredményező 2000-es években csökkentek. A csökkenést nem az adók vagy járulékok növekedése okozta, hanem az inflációnál lassabb bruttó bérnövekedés. Ez annál is inkább figyelemre méltó, hogy közben a foglalkoztatottak átlagos iskolázottsági szintje nőtt. A bérmunka ilyen elértéktelenedésével szemben az önfoglalkoztatásból és a befektetésekből származó jövedelmek

munkaerő iránti kereslet növekedésével felfelé nyomja az eredendően alacsony béreket. Innen adódik a feltörekvő országok középrétegének megerősödése.

A periférán azonban a bérnövekedéssel járó bérarány-növekedés előbb-utóbb megbosszulja magát, hiszen csökkenti a versenyképességet: az ott működő (hazai vagy külföldi) tőke így aránylagosan kevesebb profitot hoz, elértéktelenedik. A korrekcióra sort kell keríteni, ami akár megszorítások útján, akár a termelés külföldre helyezésével⁶¹ (külföldi tőke esetén: tovább-kihelyezésével) történhet, ahol a még alacsonyabb béreken és kedvezőbb befektetési környezetben a tőke ismét kellően nyereségessé tehető. Lehetséges még a fejlettebb technológiákra való átállás (termelékenység-növelés), amely szintén az ULC csökkenését eredményezi. A globális bérarány-csökkenés tendenciáját mindez tovább hajtja előre.

A tőkekemgtérülés tehát globálisan, a megtérülési ciklus mindkét (intenzív, extenzív) periódusában tőkefelhalmozást és ezáltal a jövedelemszerzési lehetőséget egyenlőtlenségnek növekedését eredményezi. Alább megvizsgáljuk ennek két nagy (bár egymással természetesen összefüggő) dimenzióját, a tőke és (bér)munka közötti, valamint a tőkén belüli egyenlőtlenségek növekedését.

5.2 Egyenlőtlenség a termelőeszközök tulajdonlásában: tőke és bérmunka

A termelőeszközökhöz való hozzáférést nehéz mérni, nem állnak rendelkezésre átfogó nemzetközi statisztikák, de még a nemzeti statisztikák sem tartalmazzák egyértelműen. Ezért a termelőeszközökhöz való hozzáférés egyenlőtlen eloszlását csak közvetett adatokkal tudjuk megközelíteni.

Egy ilyen mutatószám szerint az USA-ban az egy évben előállított eszközökön⁶² belül a magánkézben lévő, nem lakáscélú befektetett eszközök aránya 1951 és 2012 között 33,7%-ról 38,9 százalékra nőtt.⁶³ A nem a lakó tulajdonában lévő lakáscélú eszközökkel

meredeken emelkedtek. Az eredmény: 2007-2008-ban a nemzeti jövedelemből a bérmunkára jutó rész történelmileg alacsony szintre, 61 százalékra esett (Brenke, 2009).

⁶¹ Ld. Kína vagy Brazília növekvő működőtőke kivételét.

⁶² Termelő folyamat során létrejött állóeszközök, készletek, értéktárgyak.

⁶³ A magántulajdonban lévő lakások aránya az előállított eszközökön belül nem változott: 1951-ben 32, 2012-ben 31,9%-ot tett ki. Igaz, ez az arány az 1990-es évek közepén induló látszatfellendülés idején megnőtt (2005-ben 35,8%-ot tett ki), de a buborék kipukkadásával ismét a régi szintre állt vissza. Az elmúlt évtizedekben az USA-ban a lakások 63-65 %-a volt a *tulajdonosok* kezében, kivéve a buborékgazdaság éveit, amikor az arány megnőtt (2005: 69,1%), majd 2012-ig 65%-ra mérséklődött. A

Artnér Annamária / Tőkekemegtérülés, bérmunka és demokrácia

együtt a magánszféra részesedése az előállított eszközökből az 1960-as évekig jellemző 46-47%-ról a 2000-es években 49-51%-ra emelkedett (2012-ben 50%). Továbbá: 1951 és 2012 között a profitorientált vállalati szféra („corporations”) részesedése az összes (tehát nemcsak magán- és nemcsak álló-) eszközön belül 14,4-ről 20,9%-ra, az összes évente előállított nem lakáscélú privát állótökekből pedig 20,7-ről 30,7 százalékra nőtt.⁶⁴

Egy másik adatsor a transznacionális vállalatok kezében lévő termelőeszközök növekedéséről szól:

1. táblázat

A transznacionális vállalatok leányvállalati hálózatának jellemző adatai 1982 és 2007

	1982	2007
Alkalmazottak száma (millió)	21,5	81,6
Bruttó termék (milliárd dollár)	0,6	6,1
Összes értékesítés (milliárd dollár)	2,7	31,2
Export (milliárd dollár)	0,7	5,7
Összes aktívák (milliárd dollár)	2,2	68,7
Részesedés a világ-GDP-ből (százalék)	7 (1990)	11

Forrás: UNCTAD (2009), 2. old.

Mindezekből leszűrhető, hogy a nyereség termelésére használt termelőeszközök nemzeti és globális szinten is egyre halmozódnak a társadalom egy részének oldalán. E termelőeszközöknek ez a felhalmozása értelemszerűen megmutatkozik a jövedelmekből való részesedés növekvő egyenlőtlenségében is: a tőkefelhalmozás következtében a tulajdonos osztály gazdagsága növekszik, a termelőeszközzel nem bíróké csökken.

A tőke és bérmunka közti egyenlőtlenség növekedését, vagyis azt, hogy a felhalmozás a tőke oldalán növekvő mértékben folyik, jól érzékelteti, hogy a bérek növekedési üteme elmarad a termelés növekedési ütemétől. Az ILO még a 2008-as válság előtt mutatta ki, hogy globálisan az átlagbér egyre csökkenő arányban nő. A világ GDP-jének 70 százalékát adó 83 országra vonatkozó adatok szerint 1995 és 2007 között egy százalék GDP-növekedéshez 0,75 százalékos bérnövekedés járult. Ez a „bérelaszticitás” ráadásul csökkenő trendet mutat: 1995 és 2000 között egy százalék GDP-növekedést még 0,8

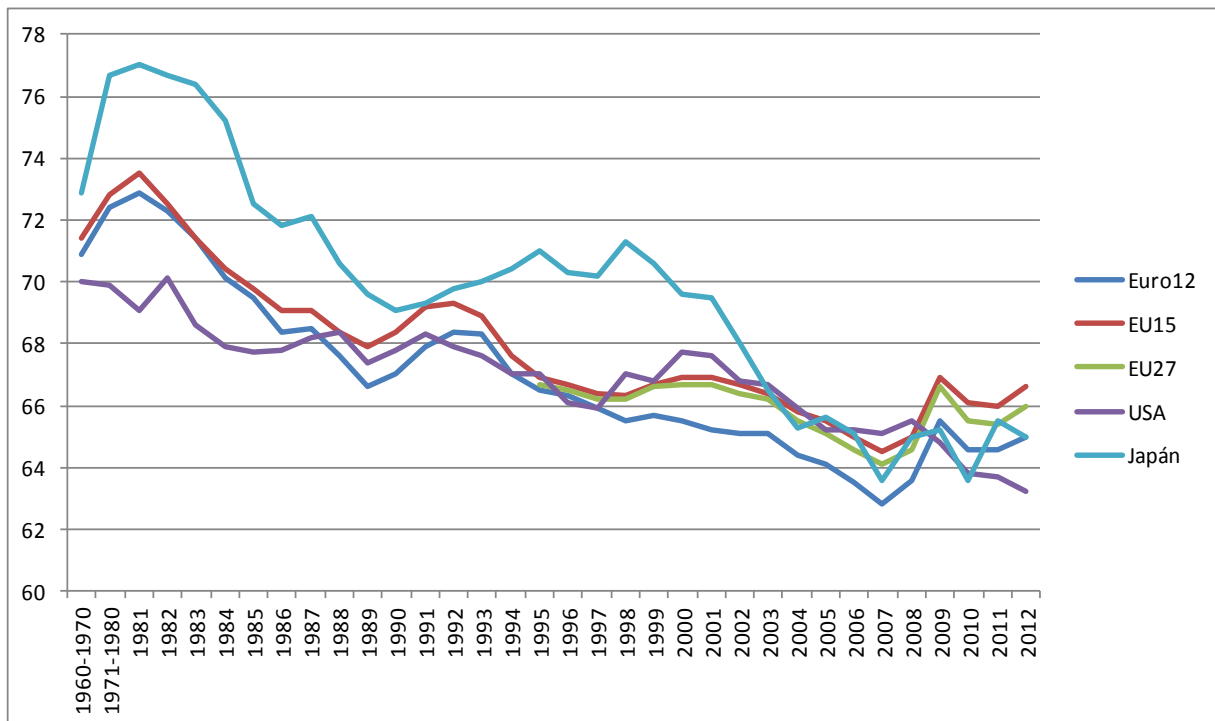
magánkézben lévő lakások egyharmada tehát szintén tőkeként funkcionál. (Az állami tulajdonú lakások aránya elenyésző, kb. 2%.)

⁶⁴ Az adatok forrása a US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis, National Income and Product Accounts Tables, Table 5.10.; National Data, Fixed Assets Accounts Tables, Table 4.3. és Census Bureau, Housing Vacancies and Homeownership (CPS/HVS) Historical tables, Table 14.

százalék bérnövekedés kísért, 2001 és 2006 között azonban már csak 0,72. Továbbá: míg pozitív GDP-növekedés esetén a bérek növekedési üteme csak 0,65 százaléka a GDP-ütemnek, addig visszaesés idején jóval erőteljesebben a reakció: a GDP egy százalékos csökkenését a bérek 1,55 százalékos csökkenése kíséri.⁶⁵ A munka tehát mind kisebb arányban részesedik az általa létrehozott új értékből, ami a bérarány globális csökkenését eredményezi. Ez illusztrálja az 1. és 2. ábra.

1. ábra

A bérek aránya a GDP-ben (munkakompensáció per GDP) 1960-2012, százalék

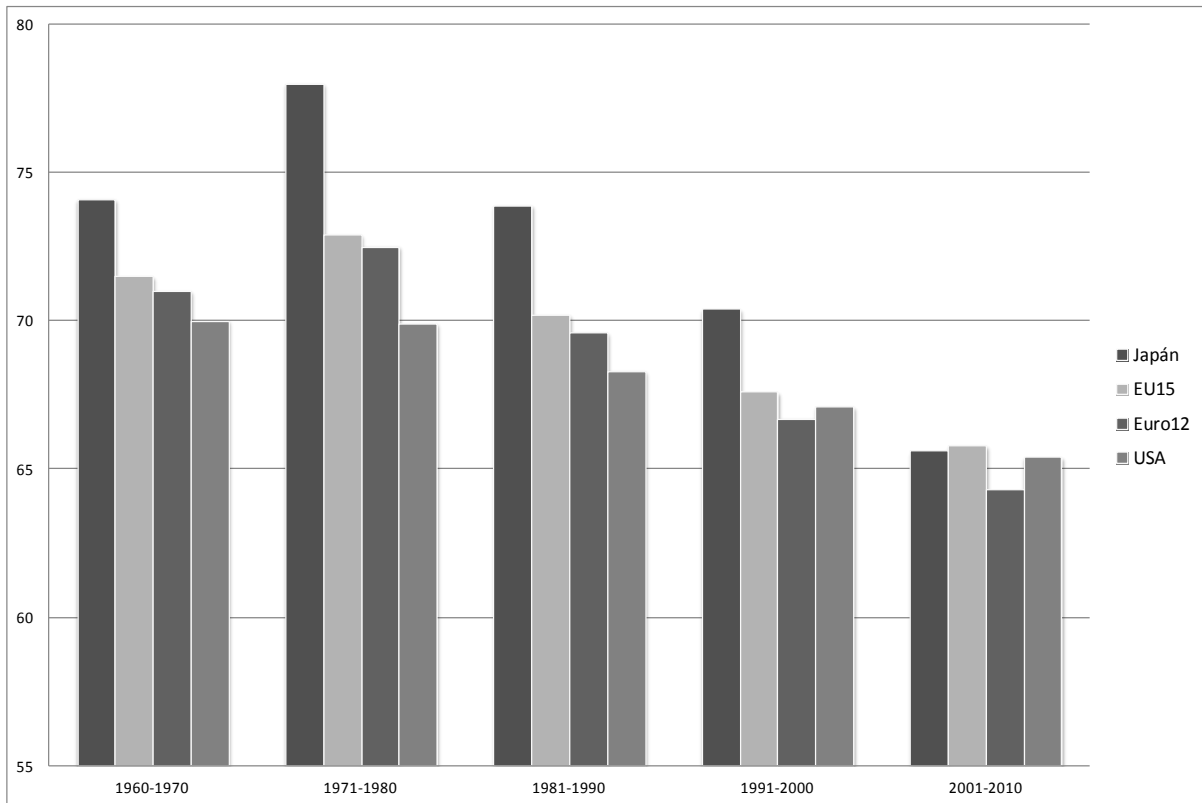

Forrás: Statistical Annex of European Economy Spring 2011 és 2013. European Commission. Directorate General Ecfín, Economic And Financial Affairs. Table 32. Adjusted wage share.

⁶⁵ ILO (2008) 14-16.old.

2. ábra

Munkakompenzáció/GDP évtizedenként 1960-2010 (százalék)

Forrás: Statistical Annex of European Economy, Autumn 2010. European Commission Directorate General Ecfm, Economic And Financial Affairs. Table 32. Adjusted wage share.

A fenti adatok tehát a termelőeszközökhöz való hozzáférés lehetőségének növekvő különbségeit és a jövedelem-elosztás ebből adódó, a bérmunka számára kedvezőtlen változását jelzik. Mivel a demokratikus intézmények működtetéséhez is szükség van termelőeszközre (hírközlés, közlekedés, helyiség gyűlések és szervezetek számára, adminisztrációs feladatok stb.), illetve ezek megvásárlását (bérlését) lehetővé tevő jövedelemre, ez a polarizáció azt jelenti, hogy a munka osztálya *aránylagosan* egyre kisebb mértékben képes ezeknek az intézményeknek a kihasználására is.

Ahogy nő a reális – a tulajdonhoz kötött – egyenlőtlenség, úgy szűkül a demokrácia tere. A politikai demokrácia erodálódik. A kapitalizmuson belüli demokráciára nézve azonban nemcsak innen leselkedik veszély.

5.3 A tőkén belüli különbségek

A termelőeszközökhöz való hozzáférésben és az azokból származó jövedelemben mutatkozó különbségek a *tőkén belül* is nőnek. Ez pedig nem egyszerűen a demokratikus intézmények gyengüléséhez, hanem időről időre a visszaszorításukban érdekelt erők és rezsimiek megerősödéséhez vezet, a következőképpen.

A piaci versenyben előrehalad a tőkefelhalmozás és tőkekoncentráció, nagyvállalatok jönnek létre. Ezek eleve erősebbek a kisebb vállalatoknál („kezdeti előnyük” nagyobb), amit a piaci verseny törvényszerűségei szerint saját javukra tudnak fordítani: képesek arra, hogy profitot vonjanak el a kisebb tőkéktől. Például úgy, hogy a nagy cégek kisebb beszállítói kénytelenek lenyomni áraikat az egymással a folytatott versenyben, vagy azért, mert a kisebb tőkék kevésbé termelékeny technológiákat alkalmaznak, egységnyi költségeik magasabbak, így a nagyokkal szemben a saját költségeikhez mérten csak aránylag kisebb nyereséget tartalmazó árakon tudnak versenyképesek maradni. De úgy is, hogy a nagy cégek monopoláron értékesíthetik termékeiket (például fejlett technológiájukat) a kisebbek számára.

Nézzünk e polarizációra néhány adatot! A világ 100 legnagyobb nem-pénzügyi transznacionális vállalatának (TNC) forgalma a világ-GDP 12,1 százalékával volt egyenlő 2012-ben. Ez a 100 TNC mindössze 16,9 millió embert foglalkoztatott, ami a világ összes foglalkoztatottainak csak 0,6 százaléka. Az összes (tehát nemcsak az első 100) transznacionális vállalat a világ GDP-jének egynegyedét állítja elő, de az általuk ellenőrzött vertikális „értékláncok”⁶⁶ a világkereskedelem 80 százalékát forgalmazzák. A vállalaton belüli transzferárak révén a TNC-knek lehetőségük van további értéket kivonni a telephely-országokból. 2011-ben a TNC-k 1.500 milliárd (1,5 billió) dollárnyi jövedelemre tettek szert, ami 21.000 milliárd (21 billió) dolláros tőkeállományukra vetítve 7 százalékos profitrátát jelent.⁶⁷ A fejlődő országokban azonban 8, az átalakuló gazdaságokban pedig 13 százalékos volt a profitrátájuk. A nyereség kétharmadát (1.000 milliárd dollárt) kivonták a telephely-országokból (repatriálták, vagy harmadik

⁶⁶ A globális értékláncok a TNC-k saját cégen belüli és egymás közötti forgalmát és általában mindazokat a fragmentált és nemzetközileg szétszórt termelési folyamatokat jelentik, amelyekben intermedierek termékek és szolgáltatások áramlanak. Ezeket az értékláncokat a transznacionális vállalatok irányítják, illetve tartják ellenőrzésük alatt. A nemzetközi kereskedelem tehát nagyrészt vállalaton belüli, illetve szerződéses kapcsolatokkal lefedett értékláncon belüli kereskedelem. Az értékláncok világkereskedelmi súlyát az is növeli, hogy az egyes értékrészek a többszörös határátkelés miatt többször is bekerülnek a könyvelésbe.

⁶⁷ UNCTAD (2013), ix-x, xiv-xv. old.

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

országokban fektették be). A fogadó országban hagyott profitrészt csak részben fektették be újra. A TNC-k között egyre több az állami vállalat, számuk 2012-ben 845-re rúgott. Ezek adták a globális működőtőke-áramlás közel 11 százalékát. Az állami TNC-k többsége feltörekvő – a világpiacon maguknak is részt követelő nemzeti tőkével bíró – fejlődő országoké, élükön Kínával.

Piaci versenyhátránya miatt a kis(ebb) tőke a nagytőkét „elnyomónak” érzi. A nagytőke korunkban tipikusan globális vállalat, a kistőke pedig nemzeti. A globalizáció a tőkekoncentráció szükségszerű előrehaladtával globális nagyvállalatokat eredményezett, így az intézményrendszer is ezekhez igazodik. A neoliberais gazdaságpolitika (amelyet a nemzetközi intézmények, mint pl. az IMF, a Világbank, vagy az EU tanácsára, de *nemzeti* kormányok hajtottak végre) a *termelőerőknek a tőke formájában* való fejlődését, vagyis a legnagyobb tőkék érdekeit szolgálja. A gazdasági és politikai elit közötti összefonódás tehát immár nemzetek feletti szférákban érvényesül.

A globális tőkeértékesülésnek megfelelő nemzetek feletti politika és az országhatárokon átívelő gazdasági erők közötti kapcsolat újszerű formájának első jeleivel az 1980-as években találkozhattunk. Az EU első nagyszabadású elektronikai programját, az ESPRIT⁶⁸-et, a 12 legnagyobb európai elektronikai vállalat elvárásai szerint alkották meg. A „Tizenkettek”-et Étienne Davignon, az Európai Bizottság iparügyi felelőse hívta össze 1981 végén, és attól kezdve a nagyvállalati lobby és az általa kijelölt szakértők rendszeresen üléseztek megalkotva az európai programot, és közben kiépítve egymás között stratégiai együttműködésüket.⁶⁹ Még ennél is jelentősebb az 1983-ban 17 taggal létrejött, mára 52 tagú ERT (European Round Table of Industrialists), amelybe a legnagyobb európai vállalatok vezetői kerülhetnek be meghívásos alapon. Azóta is az Európai Bizottság politikáját legerősebben befolyásoló lobbis, az Európai Egységes Piac létrehozásának, a keleti országok integrálásának motorja, az Európai Monetáris Unió támogatója, számtalan jelentés és javaslat készítője. Tagjai személyes jó viszonyt ápolnak az Európai Bizottság mindenkori vezetőivel, szoros személyi kapcsolatok fűzik az ERT által 1994-ben kezdeményezett, a Bizottság mellett működő Versenyképességi Tanácsadó Csoporthoz (Competitiveness Advisory Group) is.⁷⁰ Az ERT-n belüli nagyvállalati kapcsolatok, valamint az ERT és az Európai Bizottság közti kapcsolat olyan

⁶⁸ European Strategic Programme for Research and Development in Information Technology.

⁶⁹ Ld. részletesebben Sandholtz (1992).

⁷⁰ Ld. ERT (2010).

Artnér Annamária / Tőkekemegtérülés, bérmunka és demokrácia

„önszervező szervezatközi hálózat, amely nem felel (közvetlenül) semmiféle szupranacionális vagy nemzeti kormányynak, vagy bármiféle demokratikusan legitimált törvényhozó testületnek”⁷¹. A gazdasági hatalomnak a vállalatvezetők kapcsolatára alapuló intézményesülését (részvénytársasági közösség, „corporate community”), amelyet a nagyvállalatok közös (a tőke általános) érdekei alapoznak meg, Domhoff már az 1960-as évek végén leírta az USA példáján.⁷² Európa jó egy évtizedes késéssel, a nemzetgazdasági határokat feloldó neoliberális globalizáció kezdetekor lépett hasonló útra. Mint Carrol et al. (2010) tanulmánya megállapítja, a gazdasági hatalmi háló a 70-es évek végén a politika terén is aktivizálódott. Ehhez a hatalomhoz szerves értelmiségiek is tartoznak (jogászok, a tudomány képviselői, nyugalmazott politikusok stb.), akik ugyan alárendelődnek a nagytőke érdekeinek, de a politikai és kulturális életben sokszor ezeknek az érdekeknek a szószólóiként lépnek fel. Az európai „tőkés osztályformálódás” szerkezetét a Fortune Global 500 1996. és 2006. évi, a vállalatvezetőket is tartalmazó adatai alapján vizsgálva a szerzők arra jutottak, hogy az európai gazdasági hatalmi háló a 90-es években kiterjedt, de főleg Észak- és Dél felé (Svédország, Spanyolország), nem vonva be a hatalmi körbe Kelet-Európát és a Balkánt. Ez utóbbi régiókat az európai integráció politikailag integrálja, nem részei a jelentős vállalati hálózat által alkotott hátsóháznak (a „heartland”-nak).⁷³ Ez a gyakorlat lehetővé teszi az európai nagyvállalati lobbinak (a „corporate community”-nek), hogy a tőkefelhalmozást egy nagyobb, integrált területen folytassa, megerősítve pozícióját az USA-val és Japánnal szemben, eközben reprodukálva a fejlettség földrajzi hierarchiáját Európán belül. A folyamat lelke az 1980-as évek óta az ERT hálózata és a Bizottsággal való kapcsolata. A nagyvállalati adatok elemzése arra is mutat, hogy Európa vált a globális vállalati elit legintegráltabb szegmensévé napjainkra. A hatalmi hálóban nem a pénzügyi, hanem *a pénzügyi kapcsolatokkal rendelkező ipari tőke* a meghatározó. Ezt, s ezzel az ERT pozícióját, a 2008-as válság, a bankmentések, az állami szerepvállalás előtérbe kerülése megerősítette. Ez utóbbi egyben felerősíti az Unió tagországai közötti nemzeti rivalizálást is.⁷⁴

⁷¹ Holman (2008) 67.old.

⁷² Ld. Domhoff (s.a.).

⁷³ A 2014-es állapot szerint az ERT 52 tagjából mindössze két tag kelet-európai: egy lengyel és egy magyar, miközben egyedül Németországot tízen képviselik <http://www.ert.eu/members/country>

⁷⁴ Ld. részletesebben Carrol et al. (2010).

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

A „nemzeti” rivalizálás mélyen fekvő oka a profitot biztosító piacokért folyó piaci verseny. Ha a nemzeti kormányok a nemzetközileg működő legnagyobb tőkéknek megfelelő politikákat folytatnak, azzal a piaci versenyben hátrányos kisebb („nemzeti”) tőkék érvényesülési lehetőségeit rontják. A kisebb (nemzeti) tőkéket ez érdekvédelemre, szövetségesek keresésére ösztönzi, amelyek közül intézményi ereje okán kiemelkedik az állam, de amelyek sorában fontos tényező a bérből, fizetésből, segélyből élők tömege is. A kisebb tőkék érdekvédelmi harca a nacionalizmus gerjedésének és gerjesztésének alfája. Amíg a globális tőke képes a rendszer működtetésére, és a gazdasági és szociális helyzet kielégítő, de legalábbis fenntartható, addig a kisebb, „nemzeti” tőke érdekérvényesítési törekvése részben lanyhább, részben nehezebben lel támogatásra az állam és a bérmunkához kötött tömegek részéről. Válság idején azonban, amikor fennakad az újratermelés és növekszik a nagytőke rendszerével szembeni társadalmi elégedetlenség, megnyílik a lehetőség a kisebb tőkék előtt, hogy nekik kedvező gazdaságpolitikai, jogi környezetet teremtsenek az állam feletti befolyás megszerzésével. Ehhez éppen a polgári demokrácia intézményei, a választások segítik hozzá, hiszen a válság miatt az addig jó vagy elfogadható szinten élő középrétegek helyzete is romlik, a szegények aránya nő, és mindez fokozódik a válságkezelés hatására. A válságkezelés ugyanis a *tőke válságát* hivatott kezelni, aminek terhéért jórészt a bérmunka viseli. Nem is viselheti más, hiszen a rendszer alapja a tőkeértékesülés, annak rontása magát a rendszert ásná alá. Az e helyzetben pozícióba kerülő kisebb („nemzeti”) tőke persze szintén nem tehet mást, mint a bérmunka rovására valósítja meg a számára szükséges felhalmozást. Erre a kérdésre a következő alfejezetben még visszatérünk.

A tőke hierarchikus struktúráján belüli, a nagy és kisebb tőkék közti ellentét tehát a „külföldi” és a „nemzeti” vállalat formájában jelenik meg. Vannak olyan kormányok, amelyek elsősorban az előbbit, és vannak, amelyek inkább az utóbbit hajlandók szolgálni. A politika/politikusok és a gazdaság kapcsolatát kimerítően vizsgálja a „public choice”-elmélet, hangsúlyozva a politikusok személyes érdekeinek kitüntetett szerepét az országot érintő döntések meghozatalában. Annyi mindenesetre biztos, hogy úgy a nagy, külföldi cégek érdekeit szolgáló (gyakran „komprádor” elitként emlegetett), mint a kisebb/nemzeti tőke érdekeit szolgáló politikusokat gazdasági előnyök kötik azokhoz a csoportokhoz, amelyek érdekképviselőt felvállalják. De a „nemzeti” tőke érdekei – bizonyos fokig és látszólag – egybeesnek országuk tőkével nem rendelkező

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

csoportjainak érdekeivel, amennyiben 1) a hazai tőke fejlesztése a hazai termelőalapok fejlesztését jelenti, és 2) mert a legkisebb „tőkék” (kis- és mikrovállalatok, egyéni vállalkozók) valóságos léthelyzetükben nem, vagy alig különböznek a bérből fizetésből élőktől: napról napra el kell adni munkaerejüket (még ha saját vállalkozásuknak „adják” is el önkizsákmányoló módon).

A protekcionista, piacvédő, vagyis nemzeti tőkét védő gazdaságpolitika egyidős a kapitalizmussal, és nincs olyan fejlett ország, amelyik fejlődése egy adott fokán ne alkalmazott volna (vagy alkalmaz most is) nyílt vagy bújtatott, nemzeti piacot, nemzeti tőkét védő politikát.⁷⁵ Az állam a nemzeti piacokhoz, a nemzeti tőkéhez tartozó, belőle sarjadó és azt szolgáló intézmény. „Természetes” állapota a nemzeti tőke szolgálata. Még a fejlődő országok is a globális versenyben életképes „nemzeti bajnokok” (saját TNC-k) kinevelésére törekednek, akár állami vállalatok formájában is. *A tőkés (profittermelő) állami vállalat a legtisztább formájában jeleníti meg a nemzeti tőke és az állam összefonódását.*

Mindebből az következik, hogy *a globális tőkefelhalmozás előrehaladtával szükségképpen növekvő egyenlőtlenségek a tőkén belül erősítik a jogrend feletti rendelkezésért, az államhatalomért folyó küzdelmet.* A gyengébb tőkék védelmében szükségképpen jelentkezik a „nemzeti” politika. A korábban használt fogalomrendszerben azt mondhatjuk, hogy felzárkóztató avagy „nemzeti” gazdaságpolitikák esetében a „kumulált előnyszerzésre alkalmas kezdeti előny” (tulajdon, avagy a társadalom által megtermelt érték) ilyen-olyan formájú és mértékű átcsoportosításáról van szó a hazai elit (a nemzeti tőke) javára (mint például a II. világháború után az autoriter államhatalommal jellemezhető délkelet-ázsiai országokban).

A nemzeti tőke versenyképességének vagy – ami ugyanaz – profittermelő képességének megerősítéséhez – kellően fejlett technológia híján – más eszközökkel kell lenyomni az vállalati versenyképességet jelentő egységnyi munkaerőköltséget. A hazai munkaerőpiaci feltételek olyan változtatására van szükség (és ez a kormányok feladata), amely a munkavállalók számára hátrányos: csökkenti részesedésüket a létrehozott új értékből, ezáltal rontja relatív és – végső soron – abszolút jövedelmi pozíciójukat is.

⁷⁵ Németország és az USA protekcionista politikával hajtotta végre iparosítását és zárkózott fel a világ élvonalába a 19. században. Megerősödve, magas szintű versenyképességük bázisán, a gazdasági liberalizmus, a piacnyitás híveivé váltak.

Artner Annamária / Tőke megtérülés, bérmunka és demokrácia

Azonban a termelési költségek ilyen csökkentése nem megy a liberális demokrácia eszközeivel, amint azt bármely „modernizáló”, „felzárkóztató”, „fejlesztő” állam példája bizonyítja (például a Fukuyama⁷⁶ által is elemzett délkelet-ázsiai „kis tigrisek” vagy Kína). A tőkén belüli egyenlőtlenségek ekképpen vezetnek a demokrácia erodálásához.

A különbség az, hogy míg a tőke-bérmunka közötti gazdasági egyenlőtlenség növekedése kiüresíti, gyengíti a demokrácia intézményeit, közben megmaradhatnak, vagy akár bővíthetnek is a demokrácia formális keretei (szociális párbeszéd, érdekképviselések ellenőrzési jogkörei, civil szféra támogatása stb.). Különösen, ha – mint „a dolgok rendes menetekor”, leginkább tehát a fejlett gazdaságokban – a tőke-bérmunka közti elosztásnak a munka kárára történő változása a termelékenység növekedésével jár. Ekkor ugyanis a csökkenő *bérrány* mellett nem kell, hogy csökkenjen, sőt, akár növekedhet is a (reál)bérek *abszolút szintje*, így a bérből, fizetésből, segélyből stb. élők életszínvonala. Azonban a tőkén belüli különbségekből következő állami beavatkozás a gyengébb tőkék oldalán, élén az egységnyi munkaerőköltség szabályozókkal – tehát nem technológiai-termelékenységi fejlődéssel – történő lefaragásával, maguknak a demokratikus intézményeknek a visszanyesését feltételezi. Hiszen a termelékenység – kellő – növekedése hiányában a *bérrány-leszorítás* a bérből stb. élők kisebb-nagyobb hányadának az abszolút életszínvonalát is csökkenti. Ez pedig a demokratikus intézményrendszer (például a szociális párbeszéd) érvényesülése mellett lényegében kivitelezhetetlen.

A két elméleti végpont tehát a következő. 1. eset: növekvő termelékenység mellett abszolút mértékben növekvő bérek és a demokrácia kereteinek bővülése. 2. eset: nem – vagy csak kissé – növekvő termelékenység és stagnáló vagy csökkenő abszolút bérek mellett visszaszoruló demokrácia. E végpontok mind a fejlett, mind a fejlődő országokban változtatják egymás, s ebben az inga-mozgásban jelennek meg a két végpont közti fokozatok. Például: a hazai tőkére építő *bérrány-leszorító* politika (2. eset) révén felduzzadó profitokból előbb-utóbb termelékenységnövelő beruházások lesznek, ami a versenyképesség további növekedésén keresztül piacbővülést, gazdasági fellendülést, a munka iránti kereslet növekedését eredményezi, mindezzel a bérnövekedés lehetőségét teremti meg, és kitérnek a demokrácia keretei is (1. eset). Egy másik példa akár ennek a helyzetnek a folytatása is lehet: a termelékenységnövekedés által fellendülő gazdaság

⁷⁶ Fukuyama (2012).

bérfelhajtó hatása túllendíti a béremelkedést a termelékenység-növekedés ütemén, ami csökkenti a versenyképességet, a profit rátáját és mindezért a bérek abszolút és/vagy relatív leszorítását követeli meg, ami a demokrácia tartalmi érvényesülése mellett nehezen megoldható.

A bérek csökkenése sok formában valósulhat meg, és bérmunkán belüli hierarchia miatt természetesen nem érint minden foglalkoztatottat. Egy tipikusnak nevezhető formája például, hogy a tőke és/vagy az állam alacsonyabb bérű foglalkoztatási szegmenseket hoz létre pl. bevándorlókból, fiatalokból, közmunkásokból, vagy – mint Németországban a „mini-jobs”-rendszerben 2003-tól – speciális szabályozással.⁷⁷

5.4 A tőkék közötti verseny hatása a jövedelem-elosztásra

A fentiekben sorba vettük a tőke-munka és a tőke-tőke ellentéteket. Ez utóbbival kapcsolatban oda jutottunk, hogy a kisebb („nemzeti”) tőkék érdekében eljáró állam szükségszerűen fordul a szabadpiactól eltérő, protekcionista gazdaságpolitika felé, és e fordulatot a munkaerejük eladásából élő, a szabadpiaci rendszer rájuk nézve hátrányos oldalait (így válságát) a „nagy” („külföldi”) tőke tevékenysége eredményének felfogó tömegek jórészt üdvözik is. E fejezetben „bezárjuk a kört”, visszatérünk a tőke-munka ellentétre, immár abból a szempontból, hogy miként hatnak a nemzeti tőke érdekében tett lépések a bérből fizetésből, segélyből élők társadalmi, jövedelmi helyzetére.

A tőkék konkurenciaharca – mint szó volt róla – tendenciájában a bérarány leszorításához vezet, hiszen egyetlen tőke sem képes növekvő bérarány mellett tartósan érvényesülni, az állam pedig „kivérzik”, ha növekvő bérarány mellett hitelből igyekszik biztosítani a nemzeti tőke piacon maradását (vagy csökkenő bérarány mellett hitelből

⁷⁷ A német „mini-munka”-szabályozás olyan „prekárius” foglalkoztatási formát jelent, amely havi 400 euró keresetig a dolgozónak adó- és járulégmentes, a foglalkoztatónak jelentősen csökkentett mértékű járulékfizetési kötelezettséget jelentő foglalkoztatást tesz lehetővé akár fő- akár mellékállásban. Az ilyen munkákkal szerzett biztosítási jogosultságok (munkanélküliségi segély, nyugdíj stb.) tehát minimálisak. 2010 szeptemberében 7,3 millió német dolgozott ilyen rendszerben, ami 5,7 millióval több, mint 7 évvel azelőtt. A 7,3 millióból 4,9 millió főállású munka volt. Mellékállásban 2,4 millióban vállaltak „mini-munkát”, 1,1 millióval többen, mint 2003-ban, ami jelzi, hogy a jobb főállásokból is egyre kevésbé lehet megélni. A legtöbb „mini-munkahely” az alacsony képzettséget igénylő szolgáltatási szektorokban (pl. vendéglátás, ápolás, építkezés) keletkezett, és akik e formában dolgoznak, tipikusan kisebb órabért kapnak, mint az adott tevékenység standard bérei. Németországban a reálbérek 2004 és 2011 között 2,9 százalékkal estek (Blankenburg, 2012, DIW, 2011). 2003 után a bér/GDP arány meredeken csökkent, s bár a válság (2008) óta visszakorrigált, még mindig 2-3 százalékponttal alacsonyabb, mint a 2000-es évek elején volt (ld. Eurostat Online Database, Statistics by theme, GDP and main components).

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

fedezi az életszínvonal emelését). Ha előbb nem, az állami túlköltekezés tarthatatlanná válásakor kerül sor azokra a megszorításokra, amelyek rontják a munkaerejük eladásából élő osztály életszínvonalát, csökkentve ezzel a tőke költségeit és emelve a profitrátát. Sőt, a kedvező konjunkturális időszakok spontán piaci mechanizmusai által felnyomott vagy szinten tartott bérarányért is rendszerint állami segédlettel foganatosított bérarány-csökkenéssel kell fizetni később, hogy helyreálljon a nemzetgazdaság profittermelő képessége. Ez történt például a 2000-es években az euró zóna válságországai közül Görögországban, Portugáliában, Olaszországban, Írországban, amelyek közül nem is mindegyiknek a kormánya folytatott eladósodási politikát a válság előtt. Csak igen kevés, történelmileg fejlett és különleges helyzetű, a világból érkező extrajövedelmeket élvező ország (mint pl. Svájc vagy Luxemburg) engedheti meg magának a bérarány hosszú távú szinten tartását vagy növelését.

A fejlesztésnek akkor is a versenyképességet, tehát a profitabilitást kell szolgálnia, ha a nagy, külföldi tőkére építik, és akkor is, ha a kisebb, hazai tőkére. Vegyük példának Magyarországot. A Bokros-csomagot követően, 1995 és 1999 között a bér/GDP arány 46,1 százalékról 43,6 százalékra esett, majd (a minimálbér és a közszféra béreinek emelése hatására) 2000-től ismét nőtt, és 2007-ben 46,8 százalékon állt. Ezt követően, a kormányok hatásos közbenjárásával 2012-ig folyamatosan csökkent (44,8 százalékra), majd 2013-ban – a pedagógus-bérek növelésének évében – 45,5 százalékra nőtt, de még így is kisebb, mint 1995-ben volt.⁷⁸ A reál egységnyi munkaerőköltség a válság kirobbanását követő 5 év alatt 5,3 százalékkal javult, vagyis 2012-ben ennyivel volt kisebb, mint 2007-ben. 2013-ban az említett béremelések miatt 1,3 százalékos növekedés következett be, de a csökkenés 2007-hez képest még ezzel együtt is 4,1 százalék. (1995-höz képest a reál egységnyi munkaerőköltség csökkenése 2013-ig 9,1%). A válság kirobbanása óta Magyarország ULC-je összességében jobban csökkent, mint akár az EU28, akár az EU15 átlaga.⁷⁹

Magyarországon a 2011 januárjától bevezetett, a „középosztályt” és a gyermeknevelést támogatni hivatott egykulcsos adó és családi adókedvezmény, az alacsony keresetekre járó adójóváírás kivezetésével és az ÁFA 25-ről 27%-ra emelésével együtt a „középosztály” döntő többségének (pedagógusok, orvosok, beosztott állami és

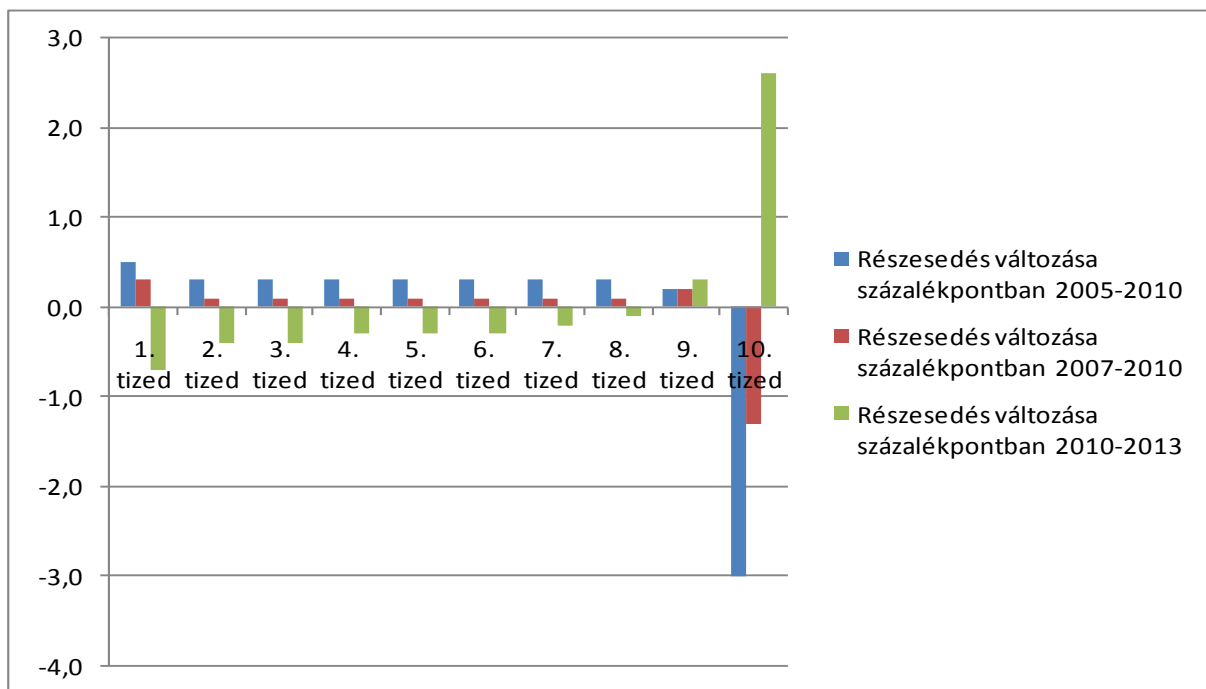
⁷⁸ Eurostat Statistics by theme, National accounts, GDP and main components

⁷⁹ Eurostat Statistics by theme, Auxiliary indicators to National Accounts - annual data, Unit labour cost.

önkormányzati alkalmazottak, a versenyszféra nem vezető beosztású dolgozói, nyugdíjasok, akik nyugdíjba menetelük előtt ezeken a területeken dolgoztak) nemhogy nem hozott, de még el is vett a nettó jövedelméből, miközben a „felső tízezret” valóban gazdagította.⁸⁰ 2013-ban az alsó nyolc jövedelmi tized részesedése kisebb volt, mint 2010-ben, a kilencedik tized részesedése 0,3 százalékponttal, míg a tizedik tizedre, tehát a leggazdagabbakra jutó rész 2,6 százalékponttal nőtt. Ennek következtében 2010 és 2013 között a felső és alsó jövedelmi tized jövedelmének aránya 4,8-szeresről 6,5-szorosra emelkedett. 2005 és 2010 között összességében éppen ellenkező előjelű folyamatok játszódtak le, még azzal együtt is, hogy 2006 „kiugrott” a trendből, ugyanis ekkor a jövedelem-eloszlás a felső tized javára jelentősen torzult (ld. a 3. ábrát).

3. ábra

**A jövedelmi tizedek részesedése a nemzeti jövedelemből Magyarországon
2005-2013 (százalék)**

Forrás: Eurostat

Megjegyzés: Az Eurostat csak 2005-től közöl a jövedelmi tizedekre vonatkozó adatokat.

Ráadásul az új SzJA-rendszer miatt a költségvetésből kieső százmilliárd forintokat különadók kivetésével kellett behozni, ami nagyrészt – közvetlenül vagy kerülő úton – szintén a „nép” jövedelmét csökkentette. A KSH adatai szerint 2012-ben az egy főre jutó

⁸⁰ Balázs (2013).

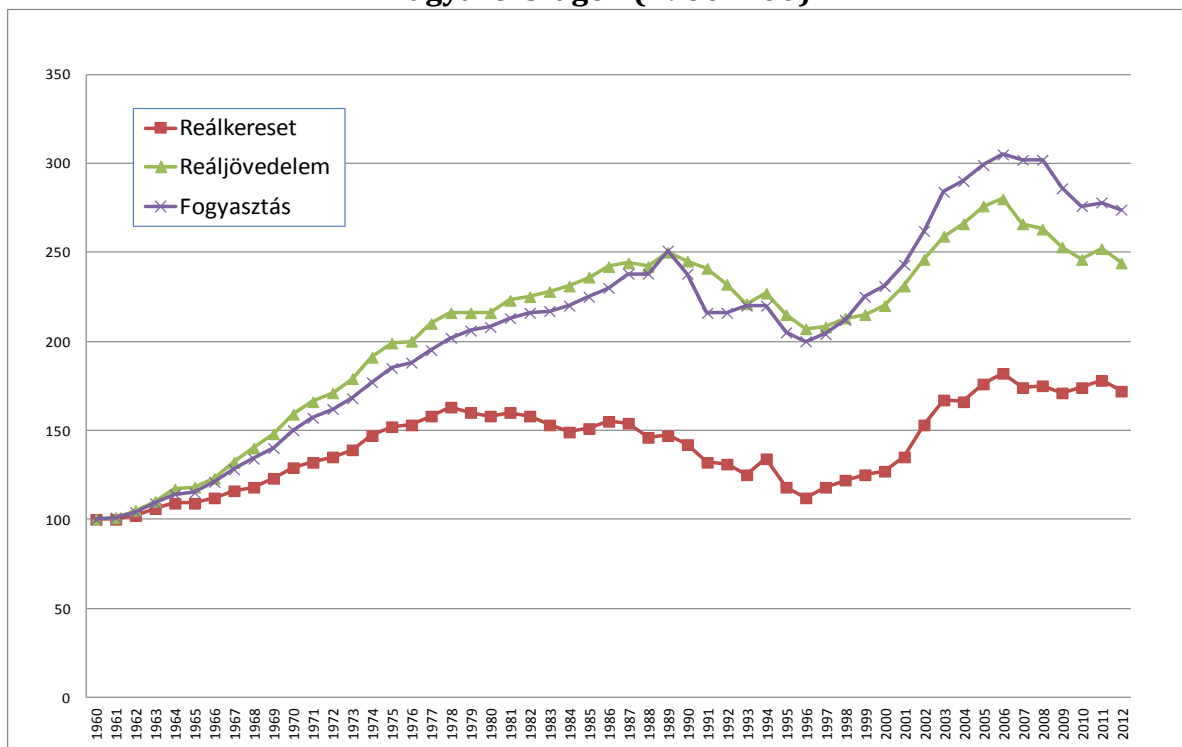
reálkereset lényegében ugyanakkora, a reáljövedelem és a fogyasztás egy főre jutó értéke pedig kisebb, mint 2009-ben volt (ld. a 4. ábrát).

Az „ész csele” azonban az, hogy az ilyen változtatások egyben a nagy, „külföldi” tőke számára is kedvezőek, amennyiben az adott országban folytat termelést. Az UNCTAD adatai⁸¹ szerint 2011-12-ben a Magyarországra érkező külföldi működőtőke jelentősen nőtt, és 2012-ben még az állománya is emelkedett.⁸²

A tőkék közötti pozícióharc tehát nem változtat azon a piaci törvényszerűségeken, hogy a béraránynak, az ULC-nek, tendenciálisan csökkennie, ekképpen a tőke és munka közötti jövedelem-különbségeknek nőnie kell. Ez az, amiről nem lehet „demokratikusan” dönteni. A jövedelemkülönbségek pedig hasonló különbségekhez vezetnek a demokrácia működtetéséhez szükséges eszközökhöz való hozzáférésben.

4. ábra

Az egy főre jutó reálkereset, reáljövedelem és fogyasztás alakulása Magyarországon (1960=100)

Forrás: KSH STADAT rendszer: 3.2. A háztartások jövedelme és fogyasztása (háztartási szektor makroszintű mutatói). (1960–)

⁸¹ UNCTAD WIR (2013) Annex Tables. Web table 1. FDI inflows, by region and economy, 1990-2012.

⁸² Természetesen a működőtőke-beáramlásra más tényezők is hatnak. Így például az EU-csatlakozás hatására a 2000-es években annak ellenére nőtt a Magyarországon lévő működőtőke-állomány, hogy a bérarány emelkedett.

5.5 Differenciálódás a bérmunkán belül

Persze a különbségek a csak munkaerejük eladásából megélni képesek körében is nőnek, elég ha arra gondolunk, hogy a 60-as években Nyugat-Európában még 2-3 százalékos volt az aktív munkanélküliség, de már a 2008-as válság előtti gazdasági „békeévekben” is 7 százalék körüli. Vagy gondolhatunk a fejlettebb területek felé irányuló migrációra, ami duális munkaerőpiacokat eredményez, azaz a rosszabb körülmények között, alacsony bérekért és jobb körülmények között, magasabb bérekért dolgozók csoportjait alakítja ki. A jövedelemegyenlőtlenséget mutató Gini-index egy sor európai fejlett országban (pl. Németországban, Dániában, Finnországban, Norvégiában, Franciaországban, Svédországban és az EU15 átlagában) már a 2008-ban kitört válság előtt is nőtt, de ugyanezt lehet elmondani a dolgozó szegények arányáról is. A részmunkaidőben dolgozókat a szegénység és annak növekedése még inkább érinti, mint a teljes munkaidősöket. A kormányok és tanácsadók különböző indokokkal mégis szorgalmazzák a részmunkaidős foglalkoztatást.⁸³

Magyarországon is nőttek a különbségek a munkavállalók osztályán belül. Kitágult a rés a nők és férfiak átlagos fizetése között (2007: 16,1%, 2012: 17%, de az állami adminisztráció, a honvédelem és a kötelező társadalombiztosítási ellátások nélkül rendre 16,3 és 20,1 százalék a különbség⁸⁴), továbbá a költségvetési intézményekben és a versenyszférában dolgozók között, valamint a szellemi munkát végzők és a fizikaiak között. A leginkább a költségvetési szférában dolgozó fizikaiak abszolút és relatív kereseti viszonyai romlottak (1. táblázat).

⁸³ Például válság idején, vagy adott életszakaszban lévők esetében, vagy azért, mert még mindig jobb, mint a munkaerőpiaci passzivitás.

⁸⁴ Eurostat, Statistics by theme/Labour market/Earnings/Gender gap in adjusted form.

2. táblázat

Nettó kereseti arányok változása a fizikai és szellemi alkalmazottak körében a nemzetgazdaságban, a verseny- és költségvetési szférában 2008–2012 (százalék és százalékpont)

A nettó keresetek aránya, százalék	2008	2009	2010	2011	2012	2008-2012 változás százalékpont
Fizikaiak/szellemiek nemzetgazdaság	57,6	58,2	57,5	54,8	52,7	-4,9
Fizikaiak/szellemiek versenyszféra	53,7	53,3	53,0	47,8	46,8	-7,0
Fizikaiak/szellemiek költségvetés	62,9	62,3	59,4	64,1	54,6	-8,3
Költségvetés/versenyszféra szellemiek	85,1	79,5	79,2	69,4	67,4	-17,8
Költségvetés/versenyszféra fizikaiak	99,7	92,9	88,8	93,2	78,6	-21,1

Forrás: KSH Táblák (STADAT) Idősoros éves adatok. Munkaerőpiac. 2.1.45. és 2.1.46. táblázat.

A differenciálódás, a társadalmi bizonytalanság vele járó növekedésével együtt jobbra a „rend”, az „erős kéz” iránti vágyat ébreszti fel a társadalomban. Ez egyébként éppen annak jele, hogy a liberális demokráciára épülő társadalom a legkevésbé sem tartja kezében saját sorsát. Politikai értelemben azért nem, mert képviseleti demokráciára épül, ahol a választópolgárok átadják a döntést saját sorsukról mások kezébe.⁸⁵ Gazdasági értelemben pedig azért nem, mert a termelésben létrehozott javak kerülő úton és csak részlegesen jutnak vissza a többséghez, éppen azokhoz, akik a termelést végzik: a piacon kell azokat megvásárolniuk. Saját termékük elidegenül tőlük, külsődleges számukra. Ekképpen mind a termelés, mind a politikum – a társadalmi lét két lényegi mozzanata – idegen a „nép”-től.

A nép rend utáni vágya egészen más tartalommal bír, mint a feltörekvő uralkodó osztály (napjainkban a nemzeti tőke) által kívánt rend.⁸⁶ Mivel azonban a nagy- (globális) tőke jeleníti meg legtisztább formájában a kumulatív előnyszerzés

⁸⁵ A „public choice” iskolához tartozó Buchanan (1954) felhívja a figyelmet, hogy a kisebbségi véleményt valló ember számára a demokratikusan hatalomra kerülő többségi véleményt képviselők döntése éppen annyira diktatórikus, mintha egy autokratikus rezsim döntése lenne. Csakhogy ez igaz abban az esetben is, ha emberünk maga is az adott kormányra szavazott. Amint a döntést átadta más kezébe, már nem az ő döntése, a kormány dönthet akár úgy is, hogy említett emberünk nem ért azzal egyet. Akár így, akár úgy, a döntés külsődleges számára.

⁸⁶ Nincs ebben semmi különös vagy újszerű. Mutatis mutandisz napjainkra is elmondható, amit Soboul a francia forradalmat megelőző évekről ír: „A nép véleménye szerint az éhség és az élelmiszer-drágaság problémája akkor oldható meg a legegyszerűbben, ha az állam bevezeti az irányított gazdálkodást, s azt a legnagyobb szigorral alkalmazza, az elkobzástól és az árszabályozástól sem visszariadva. Gazdasági téren tehát éppen az ellenkezőjét követelte, mint amit a burzsoázia, hiszen az utóbbi ezen a téren is, mint mindenütt, teljes szabadságot akart” (Soboul, 1989 [1983], 38. old.).

igazságtalanságát, és a kis (nemzeti) tőke is érdekellentétben áll a nagytőkével, a nép – a hazai tőkét támogató állam hathatós közbenjárása mellett – könnyen úgy érezheti, hogy egy csónakban evez a nemzeti tőkével. A bérből élők „erősebb állam” iránti vágya így a (nemzeti) tőke szolgálatába áll. Az állam például a „középosztály”-nak nyújtott gesztusokkal erősítheti a hazai kistőke támogatását, miközben alacsony bérű munkahelyek teremtésével (pl. közmunka) „segít” a munkanélkülieken. Ez a helyzet megkönnyíti az átlagos bérarány leszorítását, másrészt éppen a dolgozók közötti további differenciálódást eredményezi.

6. A demokrácia jövője

A demokrácia állása tehát összefügg a társadalmi egyenlőtlenségekkel, amelyek közül a termelőeszközök feletti rendelkezés a legfontosabb. A demokrácia ezekkel az egyenlőtlenségekkel fordított arányban erősödik vagy gyengül. A paradoxon az, hogy a demokrácia az egyenlőtlenségek csökkentésével nyer a legtöbbet, az egyenlőtlenségek csökkentése viszont a piaci erők, a verseny és a tőkefelhalmozás lehetőségeinek korlátozását feltételezi.

A demokrácia felszámolása két úton lehetséges: vagy diktatúrával, a társadalom hierarchikus rendszerének megtartása mellett, vagy a demokrácia olyan kiterjesztésével, amely a termelőeszközök feletti rendelkezést is érinti. Ez utóbbi előbb-utóbb felveti a tulajdonlás kérdését, amely az emberiség történetében mindig a legkritikusabb események és fordulópontok epicentrumában állt.

A tulajdonlás kérdésének felvetése nélkül azonban marad a tőkeértékesülés szempontjainak szolgálata, ami viszont, mint fentebb bizonyítani igyekeztünk, hosszabb távon erodálja, és időről időre felfüggeszti a demokráciát. A hierarchikus világrendben, nem függetlenül a tőke újratermelési ciklusának globalizációjától, mindig találhatók országok, amelyek éppen a demokrácia kiterjesztésén és az egyenlőtlenség enyhítésén dolgoznak. Ezért a kormányok által választott politikák kerülnek reflektorfénybe.⁸⁷ A kormányok és az általuk alkalmazott politikák tartalmára azonban ugyanaz vonatkozik,

⁸⁷ „Az egyenlőtlenség nemcsak makrogazdasági, hanem politikai erők terméke is” – írja Stiglitz (2013). „Nem igaz, hogy az egyenlőtlenség a globalizáció, a munkaerő, a tőke, az áruk és a szolgáltatások és a jobban képzett és oktatott alkalmazottaknak kedvező technológiai változás elkerülhetetlen mellékterméke” (Ibid.).

Artner Annamária / Tőkekemgtérülés, bérmunka és demokrácia

mint a demokráciára: meghatározott érdekek szolgálatában állnak, vagy másként fogalmazva, adott társadalomhoz tartoznak. Jelen társadalmunk a tőketulajdonosok és a tőketulajdon nélküliek megosztottságára épül.

Ha az állam az utóbbiak érdekeit be akarja emelni politikájába, akkor elsősorban a javakhoz való hozzáférést kell biztosítani számukra ingyenes és színvonalas oktatás és egészségügy, megfizethető közlekedés és lakhatás formájában. Ezt kiegészítve a mindenki számára *alanyi jogon járó alapjövedelemmel*, már egy kiáltó egyenlőtlenségektől és szegénységtől mentes, életképes társadalomhoz juthatunk. Ám erre, még ha a kormányok akarnák is, csak a gazdagabb nemzetek képesek, a fejlődő országok nagy része nem. (Árulkodó, hogy nem vezették be eddig egy fejlett országban sem, bár Svájc tervezi.). Globálisan tekintve azonban a fejletlen országok helyzetére ugyanaz az áll, ami egy társadalmon belül a szegények helyzetére. Az újraelosztásnak tehát globálisan is működnie kellene.

A jövedelmek ilyen újraelosztása azonban ellentmond a piaci verseny logikájának, azaz a tőkeértékesülés követelményének. Hiszen miért is növelje egy vállalat profitjának tömegét és rátáját, ha a többletből vissza kell osztania azoknak, akiknek lekörözésével a növekményre szert tett? Ha az állam – a bérből, nyugdíjból, segélyből élők szempontjait előtérbe helyezve, a demokrácia határait tehát kitolva – csorbítja a tőkegyarapodásban való érdekeltséget, akkor a termelés, a termelőerők fejlesztésének lendkerekeit akasztja meg. Más hajtóerő híján, az adott rendszeren belül ez versenyképesség-romláshoz vezet. Szükségessé válik a fordulat, ami maga a demokrácia visszavételét feltételezi. A szabadpiaci hajtóerő szabadon engedése az egyenlőtlenségek növekedéséhez vezet, ez pedig a demokráciát tovább erodálja. Mindezek orvoslásához állami beavatkozás, vagyis a termelést hajtó erő csorbítása szükséges. És így tovább: e *circulus vitiosus*-ból csak a hajtóerő kicserélése vezethet ki.

7. Összegzés

A demokrácia uralmi eszköz, az osztálytársadalmak attribútuma. Az uralom tárgya a termelőeszközök feletti rendelkezés biztosítása a társadalom tulajdonos osztálya számára.

Artner Annamária / Tőkeemegtérülés, bérmunka és demokrácia

A liberális kapitalizmus jogrendje biztosítja a termelőeszközök magántulajdonát és az azok működtetésével létrehozott többlet feletti rendelkezést, így a tőketulajdon felhalmozását is a tulajdonos osztály számára. A termelés mennyiségi és minőségi fejlődését e rendszerben a tőkenyereség elérése ösztönzi. Ennek feltétele az egységnyi munkaerőköltség leszorítása. Bár a globális tőkeértékesülési ciklusban a bérarány adott helyen és adott időben nőhet, a tőkeértékesülés előbb-utóbb kikényszeríti a korrekciót, a bérarány csökkenését. Mindez a társadalmi jövedelemkülönbségek növekedését vonja maga után, ami az alacsonyabb jövedelmi osztályok számára részben hiteltelenné teszi a demokratikus intézményeket, részben megnehezíti azok használatát.

A verseny a tőkék között is hierarchiát állít fel és erősít. A gyengébb tőkék állami segítségre szorulnak versenyképességük növelése – egységnyi munkaerőköltségük csökkentése –végett. Fejlett technológia híján ennek módja a bérek relatív és/vagy abszolút szintjének leszorítása. Mindez különösen plasztikusan jelenik meg válságok során, amikor még az erős gazdaságok erős tőkési érdekében is megszorításokra kényszerülnek a kormányok. Ilyenkor a demokratikus intézményekbe vetett bizalom csökkenése mellett maguk a demokratikus intézmények működése is csorbát szenved.

A természetéből adódóan hierarchiát szülő és erősítő kapitalista újratermelésben a dolgozók osztálya is differenciálódik, jobban és rosszabbul fizetett rétegekre szakad. Az alsók lecsúszása és a középső rétegek lecsúszással való fenyegetettsége a rend iránti vágyat ébreszti fel a társadalom nagy részében, ami kedvez az autokratikus kormányzás bevezetésének és a szélsőjobboldali politikai erők megerősödésének. A legerősebb piaci szereplőkkel, a nagytőkével szembeni elégedetlenség látszólag egy oldalra állítja a nemzeti tőkét, az annak érdekében eljáró, a demokratikus intézményeket korlátozó államot, és a bérből, fizetésből, nyugdíjból, segélyből élők jelentős tömegeit. Az erre rájátszó „nemzeti” retorika mellett a kibontakozó antidemokratikus hatalomgyakorlás társadalmi bázisának megerősítését szolgálhatják a felső-középrétegeknek tett gesztusok. Ez a helyzet elősegíti a leszakadók elhanyagolását, a legfelső rétegek gazdagodását, általában a polarizációt.

A piaci viszonyok tehát logikájukból következően jelentenek fenyegetést a demokráciára. A felzárkóztatás idején gyakran használt diktatórikus eszközök a fejlettség magasabb fokán demokratikusabbá szelídulhetnek, de a társadalom által megtermelt többlet – a hozzáadott érték béren felüli része – feletti rendelkezés

Artner Annamária / Tőkekempterülés, bérmunka és demokrácia

diktatórikus módján, a bérarány leszorításán, ez sem tud változtatni. A politikum, az uralomgyakorlás politikai formája a társadalom tulajdoni szerkezetéhez, a többlettermelés gazdasági formájához igazodik.

Hivatkozások

Ark, Bart van – Stuivenwold, Edwin – Ypma, Gerard (2005): *Unit Labour Costs, Productivity and International Competitiveness*. Research Memorandum GD-80 University of Groningen, Groningen Growth and Development Centre, Groningen, August.

<http://ggdc.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/WorkPap/2005/200580/gd80.pdf>

Letöltve: 2013.11.22.

Artner Annamária (2004): Nemzetgazdasági versenyképesség és tőkevonás – Írország példája. *Külgazdaság* XLVIII. évf. 2004/11., 58–75. old.

Artner Annamária (2011): A versenyképességtől a társadalmi ellenállásig In: Miszlivetz Ferenc (szerk): *A bizonyosság vége avagy quou vadis demokrácia?* Savaria University Press, Szombathely 147–168. old.

Artner Annamária (2013): Válságtól válságig – a globális tőkerendszer mechanizmusai. In: Szanyi M. (szerk): *Válság és megújulás. Múlt, jelen és jövő a világgazdaságban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 71–102. old.

Artner Annamária (2014a): *Szűkösség és felesleg a történelemben és a tudományban*. Műhelytanulmány, No. 103. MTA KRTK VI, Budapest.

Artner Annamária (2014b): Globális tőkeértékesülés – globális válság. *Statisztikai Szemle* 92. évf. 4. sz. 321-356. old.

Balázs Sándor: *Viták az adórendszerről (régebben és ma)*. Háttéranyag a Magyar Közgazdasági Társaság Fejlődés-gazdaságtani Szakosztályának 2013. november 7-i ülésére. <http://www.mkt.hu/esemenyek.php?w=793> Letöltve az MKT honlapjáról 2013.10.17.

Bayer József (2002): Globális média, globális kultúra. In: Globalizáció és civilizációk. *Magyar Tudomány* 47. évf., 6.sz., 748-761. old.

Blankenburg, Stephanie (2012): 'Mini-jobs' don't work in Germany, and they won't work in Britain. *The Guardian*. Tuesday 21 August 2012, <http://www.theguardian.com/commentisfree/2012/aug/21/mini-jobs-germany-britain> Letöltve: 2014.04.25.

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

- Brenke, Karl (2009): *Real Wages in Germany: Numerous Years of Decline*. Weekly Report, German Institute for Economic Research (DIW), No. 28/2009, Volume 5, October 23. https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.342371.de/diw_wr_2009-28.pdf Letöltve: 2014.01.20.
- Buchanan, James M. (1954): Social Choice, Democracy, and Free Markets. *Journal of Political Economy*, Vol. 62, No. 2, April pp. 114–123.
- Bussolo, Maurizio – De Hoyos, Rafael E. – Medvedev, Denis (2008): *Is the Developing World Catching Up? Global Convergence and National Rising Dispersion*. Policy Research Working Paper 4733. The World Bank Development Economics Prospects Group, Washington DC.
- Carroll, William K. – Fennema, Meindert –Heemskerk, Eelke M. (2010): Constituting Corporate Europe: A Study of Elite Social Organization. *Antipode* Vol. 42 No. 4 2010 ISSN 0066-4812, pp 811–843. doi: 10.1111/j.1467-8330.2010.00777.x
- CBO (2011): *Trends in the Distribution of Household Income Between 1979 and 2007*. The Congress of the United States, Congressional Budget Office, October Pub. No. 4031. <http://www.cbo.gov/sites/default/files/cbofiles/attachments/10-25-HouseholdIncome.pdf> Letöltve: 2014.03.10.
- Chomsky, Noam (1997): Market Democracy in a Neoliberal Order: Doctrines and Reality. *Z Magazine*, Vol. 10, November 1997. <http://www.zcommunications.org/market-democracy-in-a-neoliberal-order-doctrines-and-reality-by-noam-chomsky-1.html> Letöltve: 2013.11.02.
- Dahl, Robert (1998): *On Democracy*. 1998, Yale University Press, New Haven.
- DIW (2011): Reallöhne 2000–2010: Ein Jahrzehnt ohne Zuwachs. *DIW Wochenbericht*, 78. Jahrgang, Nr 45, 9. November 2011. Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung. https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.388565.de/11-45.pdf Letöltve: 2014.04.25.
- Domhoff, G. William (s.a.): *The Class-Domination Theory of Power. Who Rules America?* http://www2.ucsc.edu/whorulesamerica/power/class_domination.html Letöltve: 2014.03.20.
- Engels, Friedrich (1970): *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. MEM 21. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Artnér Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

- Engels, Friedrich (1974): *Anti-Dühring*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- ERT (2010): *ERT Highlights*. European European Round Table of Industrialists, 2010.
<http://www.ert.eu/system/files/uploads/2010%20October%20-%20ERT%20Highlights.pdf> Letöltve: 2013.09.20.
- Farkas Zoltán (2011): A hatalom és az uralom fogalma. *Politikatudományi Szemle* 20. évf. 2. sz. 31–49. old.
- Fukuyama, Francis (1989a): *The End of History? The National Interest*. Summer 1989.
<http://www.wesjones.com/eoh.htm> Letöltve: 2013.11.20.
- Fukuyama, Francis (1989b): A Reply to My Critics. *The National Interest*. No.16, Winter 1989-90. http://www.wesjones.com/eoh_reply.htm#source03 Letöltve: 2014.03.01.
- Fukuyama, Francis (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, 1994.
- Fukuyama, Francis (1995): *Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity*. Francis Fukuyama, New York, ISBN 0-02-910976-0.
- Fukuyama, Francis (2012): China and East Asian Democracy. The patterns of history. *Journal of Democracy*, Volume 23, Number 1 January, pp. 14–26.
- Furlong, Dominic (1996): *The Conceptualization of 'Trust' in Economic Thought*. Institute of Development Studies, Working paper, No. 35. IDS Publication Office, Brighton.
<http://www.ids.ac.uk/files/Wp35.pdf> Letöltve: 2013.11.10.
- Gramsci, Antonio (1977): *Az új fejedelem*. Magyar Helikon, Budapest.
- Green, Philip (1985): *Retrieving Democracy: In Search of Civic Equality*. Totowa, N.J. : Rowman & Allanheld, 1985.
- Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf> Letöltve 2013.11.02.
- Hegel, G. W. F. (1979): *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. ISBN 963 05 1992 5.
- Holman, Otto (2008): Transnational governance and national employment regulation: the primacy of competitiveness. In: Kennett. P. (ed.) *Governance, Globalization and Public Policy*. Edward Elgar Publishing Ltd. United Kingdom, pp. 56-76.

Artner Annamária / Tőkekemgtérülés, bérmunka és demokrácia

Huntington, Samuel P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, Vol. 73, No 3, Summer 1993, pp. 22–49.

http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/Huntington_Clash.pdf

Letöltve: 2013.10.22.

ILO (2008): *Global Wage Report 2008/09. Minimum wages and collective bargaining: Towards policy coherence*. International Labour Organization, Geneva.

Krugman, Paul (2013): Why Inequality Matters. *The New York Times*. December 1.

<http://www.nytimes.com/2013/12/16/opinion/krugman-why-inequality-matters.html> Letöltve: 2014.03.02.

Marx, Karl (1978 [1894]): *A tőke*. III. könyv. A tőkés termelés összefolyamata. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Mihályi Péter (2003): A vállalatvezetők motivációja a szocializmusban és a piacgazdaságban – régi és új tapasztalatok. *Közgazdasági Szemle*, L. évf., május, 428–449. old.

Milanovic, Branko (2011): *The Haves and the Have-Nots: A Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality*. Basic Books, New York.

Milanovic, Branko (2012a): *Global Income Inequality by the Numbers: in History and Now. An Overview*. Policy Research Working Paper 6259. The World Bank Development Research Group Poverty and Inequality Team, November, http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2012/11/06/000158349_20121106085546/Rendered/PDF/wps6259.pdf Letöltve:

2013.10.29.

Milanovic, Branko (2012b): The Real Winners and Losers of Globalization. Globalization has radically changed global income dynamics. So who has won and who has lost? *The Globalist*, October 25, 2012. <http://www.theglobalist.com/the-real-winners-and-losers-of-globalization/> Letöltve: 2013.10.20.

North, Douglass C. (1988): Institutions, Economic Growth and Freedom: An Historical Introduction. In: Michael A. Walker (ed.): *Freedom, democracy and economic welfare*. Proceedings of an International Symposium on Economic, Political, and Civil Freedom, held October 5-8, 1986 in Napa Valley, California. The Fraser Institute, Kanada, ISBN 0-88975-116-1

Artner Annamária / Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia

- North, Douglass C. (1990): *Institutions. Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, Cambridge.
- OECD (2011): *Divided We Stand. Why Inequality Keeps Rising?* OECD Publishing. DOI:[10.1787/9789264119536-en](https://doi.org/10.1787/9789264119536-en) Letöltve: 2014.01.20.
- Offe, Claus (1994): Structural Problems of the Capitalist State: Class Rule and the Political System. On the Selectiveness of the Political Institutions. In: John A. Hall (ed.): *The State – Critical Concepts*. First Volume. Routledge, London pp. 104–129.
- Piketty, Thomas (2014): *Capital in the Twenty-First Century*. Belknap Press, Cambridge.
- Ravallion, Martin (2013): Two Goals for Fighting Poverty. *Development Progress, Blog*, 10 May, 2013. <http://www.developmentprogress.org/blog/2013/05/10/two-goals-fighting-poverty> Letöltve: 2014.04.25.
- Sandholtz, Wayne (1992): *High-Tech Europe. The Politics of International Cooperation*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, The Regents of the University of California. E-book <http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft609nb394&chunk.id=d0e11644&toc.depth=1&toc.id=d0e11391&brand=ucpress> Letöltve: 2014.03.12.
- Smith, Elliot Blair – Kuntz, Phil (2013): Disclosed: The Pay Gap Between CEOs and Employees. *Business Week*, May 2 <http://www.businessweek.com/articles/2013-05-02/disclosed-the-pay-gap-between-ceos-and-employees> Letöltve: 2014.03.03.
- Snowdon, Brian and Stonehouse, George (2006): Competitiveness in a globalised world: Michael Porter on the microeconomic foundations of the competitiveness of nations, regions, and firms. *Journal of International Business Studies* (2006) 37, pp. 163–175.
- Soboul, Albert (1989 [1983]): *A francia forradalom története 1789-1799*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Stiglitz, Joseph E. (2013): Inequality Is a Choice. *The New York Times*, October 13. <http://opinionator.blogs.nytimes.com/2013/10/13/inequality-is-a-choice/?r=0> Letöltve: 2013.10.29.
- Streeck, Wolfgang (2011): The Crises of Democratic Capitalism. *New Left Review* 71, September-October 2011. <http://newleftreview.org/II/71/wolfgang-streeck-the-crises-of-democratic-capitalism> Letöltve: 2013.11.18.

Artnér Annamária / Tőkekemegtérülés, bérmunka és demokrácia

- Szanyi Miklós (1997): A nemzetközi tőke, az aktuális mumus természetrajza. *Beszélő*, 2. évf. 12. sz., 24–32. old. <http://beszelo.c3.hu/97/12/szanyi.htm>
- Szentes Tamás (2012): A „nemzeti versenyképesség” fogalma, mérése és ideológiája. *Magyar Tudomány* 173. évf. 6. sz. 680–691. old. <http://www.matud.iif.hu/2012/06/05.htm> Letöltve: 2013.09.20.
- The World Bank (2013): *The Winners and Losers of Globalization: Finding a Path to Shared Prosperity*. The World Bank News. Feature Story. October 25. <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2013/10/25/The-Winners-and-Losers-of-Globalization-Finding-a-Path-to-Shared-Prosperity> Letöltve: 2013.10.31.
- UNCTAD (2009): *UNCTAD Training Manual on Statistics for FDI and the Operations of TNCs*. Volume II. Statistics on the Operations of Transnational Corporations. United Nations Conference on Trade and Development Division on Investment and Enterprise. United Nations, New York and Geneva, 2009.
- UNCTAD WIR (2013): *World Investment Report*. UN, Switzerland, 2013.
- Weber, Max (1982 [1905]): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest
- WEF (2013): *The Global Competitiveness Report 2013–2014*, World Economic Forum, Geneva.
- Williamson, John (1990): *What Washington Means by Policy Reform*. Peterson Institute for International Economics. Chapter 2 from *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* Edited by John Williamson. Published April 1990. November 2002. <http://www.iie.com/publications/papers/paper.cfm?ResearchID=486> Letöltve: 2013.10.31.
- Williamson, Oliver (1993): Calculativeness, Trust and Economic Organization. *Journal of Law and Economics* Vol. 36, No. 1, Apr.
- Zsukov, J. M. (szerk.) (1962–1966): *Világtörténet tíz kötetben*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.